

◆ Dünya Kriz Bölgeleri 16 ◆

HAZAR DENİZİ

Enerji Havzasında Mücadele

Burak Çalışkan

◆ Dünya Kriz Bölgeleri 16 ◆

HAZAR DENİZİ

Enerji Havzasında Mücadele

Burak Çalışkan

Dünya Kriz Bölgeleri 16

HAZAR DENİZİ

Enerji Havzasında Mücadele

Hazırlayan

Burak Çalışkan

Genel Yayın Yönetmeni

Dr. Ahmet Emin Dağ

Editör

Ümmühan Özkan

Nuhun Gemisi

Kapak ve Sayfa Tasarımı

Ünzile Aydın Gök

©İNSAMER 2020

Bu yayının bütün hakları mahfuzdur.

Bu yazının içeriği ile ilgili bütün sorumluluk
müellifine aittir.

Baskı

Pelikan Basım

Maltepe Mh. Gümüşsuyu Cd.

Odin İş Merkezi No. 1/28 Topkapı-İSTANBUL

İHH
İNSANI YARDIM VAKFI

İNSAMER
İHH İNSANİ VE SOSYAL ARAŞTIRMALAR MERKEZİ
İHH HUMANITARIAN AND SOCIAL RESEARCH CENTER
مركز البحوث الإنسانية و الاجتماعية

İNSAMER, İHH İnsani Yardım Vakfı'nın araştırma merkezidir.

İÇİNDEKİLER

Giriş	1
Jeopolitik Konum ve Mücadele	2
Tarihî Arka Plan	5
Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü Tartışması	10
Ülkelerin Pozisyonları	14
<i>Rusya</i>	14
<i>İran</i>	17
<i>Azerbaycan</i>	19
<i>Türkmenistan</i>	21
<i>Kazakistan</i>	24
Bölge Dışı Aktörler	26
<i>Avrupa Birliği</i>	26
<i>ABD</i>	28
<i>Türkiye</i>	29
Hazar'da Ulaşım Koridorları	32
Yeni Statü: Asrın anlaşması mı?	33
Sonuç	41
Sonnotlar	47

Giriş

Avrasya coğrafyasının merkezinde bulunan Hazar, nehir-kanal şebekeleri dışında denizler ve okyanuslarla doğal bağlantısı bulunmayan kapalı bir su havzasıdır. Günümüzde Rusya Federasyonu, İran, Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'a kıyıdaş olan Hazar, Volga ve Don nehirlerinin kollarına eklenen kanallar aracılığıyla Karadeniz ve Baltık Denizi'ne bağlanmaktadır. Eski ticaret yollarının önemli güzergâhlarından biri olmasının yanında Bakü'nün çevresinde yer alan petrol kuyularından dolayı da her zaman dikkat çeken Hazar'a tarihte Caspium, Acem, Bab el-Ebvab, Cil, Deylem, Cüryan, Bakü ve Taberistan denizi gibi isimler verilmiştir.

Hazar Havzası yaklaşık olarak 371.000 kilometrekareden daha geniş bir alanı kapsarken, kuzey-güney yönündeki uzunluğu 1.200 kilometre, ortalama genişliği ise 320 kilometredir. Hazar Denizi ile Kazakistan 2.320, Türkmenistan 1.200,

Azerbaycan 955, İran 724 ve Rusya 695 kilometre kıyı şeridinde sahiptir.

Dünyanın okyanuslarla doğrudan bağlantısı bulunmayan en büyük kapalı su havzası olan Hazar, petrol ve doğal gaz kaynakları yanı sıra ekonomik getirisi yüksek olan mersin balığı açısından da elverişlidir. Coğrafi önemi yanında Hazar Havzası'nın zengin hidrokarbon kaynaklara sahip olması, 20. yüzyıldan itibaren bölgenin stratejik değerini daha da artırmıştır. Günümüzde de Hazar'daki hidrokarbon kaynakları üzerinde ve bu kaynakların uluslararası pazarlara taşınmasında etkili olmak isteyen bölgesel ve küresel güçler arasında jeopolitik ve jeoekonomik bir mücadele yaşanmaktadır.

Jeopolitik Konum ve Mücadele

Hazar Denizi'nin sahip olduğu stratejik konum ve yer altı zenginlikleri uzun dönemdir bölgeye yönelik mücadelenin temel motivasyonu olmaktadır. Özellikle 1991 yılından sonra Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Moskova'nın en temel önceliklerinden biri, Hazar'da bulunan petrol ve doğal gazın denetimini sağlamak ve eski Sovyet ülkelerindeki nüfuzunu devam ettirmek olmuştur. Bu süreçte ABD ve Avrupa Birliği (AB) ise güçlü petrol şirketleri ve yeni petrol boru hatları projeleri ile Moskova'yı enerji konusunda etkisizleştirmeyi amaçlamıştır. Gelişen ekonomisi ile sürekli olarak enerji ihtiyacı artan Pekin yönetimi için de Hazar bölgesi ve devletleri önemli bir alternatif hâline gelmiştir. 1990'lı yıllarla birlikte Hazar'daki zengin petrol ve doğal gaz kaynaklarının uluslararası

petrol şirketleri tarafından işletilmesiyle birlikte, bu bölge tüm bölgesel ve küresel güçler için daha da değerlenmiştir.

Soğuk Savaş sonrası dönemde deniz ve okyanus bağlantısı olmayan Orta Asya devletlerinin dünyaya açılabilmesi için dört alternatif ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki Hazar'ın kuzeyinden Rusya aracılığıyla Avrupa ve Atlantik'e, ikincisi Çin üzerinden Pasifik'e, üçüncüsü güneyde Afganistan üzerinden Hindistan yahut Pakistan aracılığıyla Hint Okyanusu'na, dördüncüsü ise Hazar'ın güneyinden Türkiye veya İran aracılığıyla Akdeniz'e ulaşmaktır. Bu güzergâhlar karşılaştırıldığında Batı'ya açılım noktasında 1990'larla birlikte Hazar üzerinden Türkiye, Rusya ve İran arasında önemli bir rekabet oluşmuştur.

Zbigniew Brzezinski de Hazar'daki enerji mücadelesinin sadece ekonomik değil, jeopolitik bir sorun olduğunu savunmuştur. Ünlü jeopolitikçi, boru hatlarının Rusya'dan geçerek çıkışlarının Karadeniz'den olmaya devam etmesi hâlinde Moskova'nın önemli hamleler yapmadan bölgedeki güçlü nüfuzunu koruyacağını belirtmiştir. Buna karşın Hazar'daki enerji kaynaklarının Azerbaycan üzerinden Türkiye'ye ve ardından Avrupa'ya ulaştırılması, Rusya'nın enerji tekeli kırabilecek önemli bir proje olarak görülmüştür.

Bu sebeple 1990'lı yılların hemen başında pek çok Batılı büyük şirket bölgeye yatırım yaparak, bu yönde bir planı harekete geçirmeye çalışmıştır. Gerek siyasi gerekse coğrafi olarak Türkiye'ye yakın olan Azerbaycan, Batı ile iş birliği yapma konusunda

en ciddi adımlar atan ülke olmuştur. Ancak Rusya ve İran, hem Dağlık Karabağ Savaşı'nda doğrudan Ermenistan'ı teşvik edip destekleyerek hem de farklı konularda Azerbaycan'ın karşısında olarak Bakü'yü zor durumda bırakmaya çalışmışlardır. Bu gelişmelere paralel olarak Azerbaycan, Rusya'nın askerî üs isteğini reddetmiş ve Gürcistan'dan Türkiye'ye geçecek bir boru hattı yerine Rusya'nın Karadeniz limanına ulaşacak bir proje isteğine de karşı çıkmıştır.

Azerbaycan gibi Kazakistan ve Türkmenistan da Batılı sermaye ve yatırımlar konusunda açık bir politika izlemiştir. Özellikle Rusya'nın Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerine dünya enerji fiyatlarının bazen yarısını ödemesi bazen hiç ödeme yapmaması, bu ülkeler için farklı projeleri çok daha cazip hâle getirmiştir. 1990'lı yıllarda dış politikada Moskova'ya karşı adım atmakta zorlanan Kazakistan ve Türkmenistan dahi Azerbaycan'ın Hazar Denizi üzerinden Kazak ve Türkmen petrolünü Türkiye'den geçirme planlarına destek olmuştur.

Rusya ve İran ise bu üç genç Türk cumhuriyetinin enerji kaynaklarını işleyip kolaylıkla dağıtmaları durumunda hem ekonomik olarak büyük kayıplar yaşayacaklarını hem de bu ülkeler üzerindeki politik ve ekonomik nüfuzlarını kaybedeceklerini düşünmüşlerdir. Nitekim pek çok Rus seçkin, uzun süre Hazar'da Moskova'nın tam kontrole sahip olmaması hâlinde bölge kaynaklarının işlenmemesinin tercih edileceğini savunmuştur. Bir anlamda bölgede yabancı sermayeli ekonomiler olmasındansa zenginliğin ortaya çıkartılmaması tercih edilmiştir.

Bu noktada günümüzde nükleer füzeler bir yana Rusya'nın en önemli gücünün kara ordusu veya hava kuvvetleri değil sahip olduğu doğal gaz ve petrol kaynakları olduğu belirtilmektedir. ABD'nin ardından dünyanın en büyük petrol ve doğal gaz üreticisi konumundaki Moskova, bu avantajını her zaman politik bir silah olarak kullanmıştır. Letonya, Slovakya, Finlandiya ve Estonya %100, Çekya, Bulgaristan ve Litvanya %80, Yunanistan, Avusturya ve Macaristan ise %60 oranında Rus gazına bağımlıdır. Avrupa'nın enerji ihtiyacı üzerindeki bu Rus etkinliği, uluslararası arenada AB ve Rusya ilişkilerine de yansımaktadır. Avrupa'nın enerji üzerinden Rusya'ya bağımlılığı yeni arayışlar getirirken, 1990'lardan itibaren Hazar Havzası bu konuda ön plana çıkmıştır.

Tarihî Arka Plan

Rusya'nın 19. yüzyılda Türkistan ve Kafkasya'yı işgaline kadar geçen dönemde Hazar Havzası'nda genellikle Türk veya İran kökenli devletler egemen olmuştur. Çar I. Petro ile birlikte Rusya'nın bölgede etkili olmak istemesi ve güneye yayılma çabaları, Hazar çevresinde ciddi bir mücadele başlatmıştır.

18. yüzyılda bir yandan siyasi mücadele sürerken bir yandan da Hazar Denizi'nin hukuki statüsüne dair tarihteki ilk anlaşma, Ruslar ve İranlılar arasında gerçekleştirilmiştir. Stratejik öneminin yanında ekonomik olarak da değerli olan Hazar'ı kontrol etmek isteyen bu iki güç, birbirine karşı üstünlük sağlamaya çalışsa da İran'ın içinde bulunduğu kargaşa zaman içinde Ruslar lehine bir durum ortaya

çıkarmıştır. 1723 yılında Rus İmparatorluğu'na ait ilk deniz üssü Astrahan'da kurulurken, Hazar'ın güney ve doğu kıyısında bulunan Pers İmparatorluğu'na ait beş bölge işgal edilmiştir. Bunun üzerine 23 Eylül 1723 tarihinde St. Petersburg'da iki taraf arasında imzalanan anlaşma ile Derbend ve Bakü şehirlerinin yanında Gilan, Mazenderan ve Astarabad bölgelerinin kontrolü de Rus İmparatorluğu'na geçmiştir.

Rusya'nın Kafkasya'daki girişimlerine karşı bölgeye ordu gönderen Osmanlı Devleti de Rusların Hazar'ın batı bölgelerini işgal etmesine engel olamamıştır. Osmanlı ve Rusya arasında 1724 yılında imzalanan İstanbul Anlaşması da Rusya'nın Hazar'daki nüfuzunu kuvvetlendirmiştir. Bütün bu gelişmelere rağmen İran'da Nadir Şah'ın iktidara gelmesinin ardından bölgedeki durum bir ara İran'ın lehine dönmüş ve Rusya, 1732 Reşt ve 1735 Gence anlaşmalarıyla işgal ettiği bölgelerin bir bölümünden çekilmiştir.

Rusya, I. Petro döneminde Kafkasya ve Hazar'da kalıcı olamasa da bu süreçte bölgenin zenginliklerini keşfetmiştir. 1735 yılında bölgeden çekilene kadar Bakü'deki petrol kuyularını ve tuzlaları kontrol eden Rus Çarlığı, buradan çok ciddi bir gelir elde etmiştir. Avrupalı devletlerin tüm dünyayı sömürgeleştirmek üzere hareketlendikleri bir dönemde, Ruslar da rekabetteki yerlerini alarak 19. yüzyılın başlarında Hazar'daki ilerleyişlerini yeniden hızlandırmışlardır.

1806-1813 yıllarında Ruslar ve İranlılar arasında gerçekleşen savaşlar sonucu, 24 Ekim 1813

tarihinde imzalanan Gülistan Barış Anlaşması'na göre Aras Nehri iki taraf arasında sınır olarak belirlenirken, sınırın kuzeyinde kalan topraklar Rus İmparatorluğu'na ait sayılmıştır. Anlaşmanın 5. maddesine göre, Rus ve Pers ticaret gemileri Hazar Denizi'nde aynı haklara sahip hâle gelmiştir. Ancak Hazar'da savaş gemisi bulundurma hakkının sadece Ruslara tanınmış olması, Çarlık yönetimine bölgede belirgin bir avantaj sağlamıştır.

Çarlık Rusyası ve Kaçar Hanedanlığı yönetimindeki İran İmparatorluğu arasında 1828-1826 yıllarında yaşanan savaşların ardından 10 Şubat 1828'de imzalanan Türkmençay Anlaşması da önceki anlaşmalardan farklı bir sonuç yaratmamıştır. Anlaşmanın 8. maddesi ile tıpkı daha önceki Gülistan Anlaşması'nda olduğu gibi Rus ve İran ticaret gemilerine Hazar Denizi'nde eşit haklar tanınırken, İran'ın Hazar'da savaş gemisi bulundurması reddedilmiştir. Bu anlaşmayla birlikte Rusların bölgedeki nüfuzu daha da kuvvetlenmiştir.

19. yüzyılda Hazar'a egemen olan Rus Çarlığı, bu bölgedeki petrol kuyularını iltizama vererek kazanç elde etmiştir. Özellikle 1859 yılından itibaren ABD'de petrol kuyularının açılması ve petrolün değer kazanması Hazar'ı da etkilemiştir. Büyük petrol şirketleri kısa sürede tüm dünyada rekabet etmeye başlarken, Nobel kardeşler de Çarlık yönetimi ile iyi ilişkiler kurarak Bakü ve çevresindeki petrol faaliyetlerini kontrol etmiştir. Nobellerin ardından *Rotschild* ve *Royal Dutch Shell* gibi uluslararası firmalar da bölgede yatırımlara başlamıştır. 1905 yılında Rusya petrolleri, dünya

genelindeki toplam üretimin %27'sini karşılarken bu miktarın neredeyse tamamı Bakü'deki kuyulardan sağlanmıştır. Rus Çarlığı bu şekilde kendisine ait olmayan petrolden büyük gelir elde etmiş ve bu dönemde Hazar, uluslararası firmaların da rekabet alanına dönüşmüştür.

1914'te başlayan 1. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında dünyada köklü değişimler yaşanmış, bu süreçte Hazar bölgesi çevresinde de önemli kırılmalar olmuştur. Rus Çarlığı'nın yıkılışı ile 1918'de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan, iki senelik hürriyetin ardından bu kez de yeni bir sisteme sahip Bolşevik Rus esareti altına girmiştir. Bakü'nün zengin petrol kaynaklarını ele geçirerek Kafkasya'ya egemen olan Ruslar, Hazar'ı da tamamen kontrolleri altına almıştır. Mondros Mütarekesi ile Osmanlı ordusu Güney Kafkasya'yı tamamen boşaltmak zorunda kalmış, ancak yerine gelen İngiliz güçleri de bölgede kalıcı olamamıştır. İngiltere'nin Kafkasya'dan çekilişinden yararlanan Kızıl Ordu birlikleri, 27 Nisan 1920'de Bakü'yü tamamen işgal etmiştir.

Rusya'da iktidar olan Bolşevikler, Hazar ile ilgili daha önce imzalanan anlaşmaların hepsini geçersiz saydığından Bolşevikler ile İran arasında Şubat 1921'de Dostluk ve İşbirliği Anlaşması imzalanarak Hazar ile ilgili yeni bir düzenleme yapılmıştır. Bu anlaşmanın 11. maddesi ile birlikte her iki ülke de Hazar'da savaş ve ticaret gemileri konusunda serbest dolaşım hakkına sahip olmuştur. 1935 yılında İran ve Sovyetler Birliği arasında imzalanan Kuruluş, Ticaret ve Seyrüsefer Anlaşması ise Hazar'daki kara suları, ticaret ve avlanma haklarını 10 deniz mili olarak

belirlemiştir. Ancak bu anlaşmayla sınır çizgileri veya hukuki rejimin belirlenmesi noktasında tam bir sonuca ulaşılammıştır.

20. yüzyılda Hazar'da görünüşte bir eşitlik söz konusu olsa da İran'ın bölgede farklı ülke veya uluslararası şirketlere imtiyaz vermesine Sovyetler Birliği itiraz etmiş ve bir tehdit karşısında İran topraklarına ordu sevk etme hakkı bulunduğunu savunmuştur. 1950'den itibaren sıkı bir ABD müttefiki olan Şah yönetimindeki İran'ın Hazar'daki her hareketi Batı'yla Soğuk Savaş yaşayan Sovyetler Birliği tarafından kuşkuyla karşılanmıştır. Moskova ve Tahran için Hazar'ın statüsüne ilişkin tartışmalarda hukuki dayanak olarak gösterilecek olan anlaşmalar; 1921 tarihli anlaşmanın yanı sıra 27 Ağustos 1935 ve 25 Mart 1940 tarihli ticaret ve gemicilik hakkındaki anlaşmalardır. Bu anlaşmalar Hazar'da sınırların tespitine ilişkin bir açıklık getirmemekle birlikte, iki anlaşmada da Hazar'ın Sovyet ve İran denizi olduğu vurgulanmaktadır.

Sonraki süreçte Sovyetler Birliği ve İran arasında Hazar'ın kullanımına dair çeşitli hukuki sorunlar yaşansa da asıl kriz 1991 yılından sonra başlamıştır. Bu tarihten itibaren Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Hazar Denizi'ne komşu olan devletlerin sayısının artması, bölgede yeni bir hukuki ve jeopolitik durum ortaya çıkarmıştır. Genç ulus devletler olan Türkmenistan, Azerbaycan ve Kazakistan, Hazar Havzası ile ilgili önceki dönemlerde Sovyetler Birliği ve İran arasında imzalanmış anlaşmaların avlanma, seyrüsefer ve ticaretle ilgili olduğunu ve havzanın hâlihazırdaki hukuki statüsünü tanımlamadıklarını

savunmuşlardır. Ayrıca önceki anlaşmaların tarafları olan Sovyetler Birliği ve Şah yönetimindeki İran'ın uluslararası hukukun bir öznesi olarak artık var olmadıkları, dolayısıyla Hazar Denizi'ne ilişkin o iki ülke tarafından yapılmış anlaşmaların yenilenmesi gerektiği belirtilmiştir.

Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü Tartışması

Coğrafi olarak dünyanın en büyük gölü kabul edilen Hazar, 1991 yılına kadar Rusya ve İran arasındaki ortak bir alan olarak değerlendirilmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Kazakistan, Azerbaycan ve Türkmenistan'ın bağımsızlıklarını kazanmasıyla birlikte, Hazar'ın siyasi coğrafyası da değişmiştir. Bu tarihten itibaren Hazar'a kıyıdaş devletlerin sayısı ikiden beşe yükselirken, bölgenin hukuki statüsü tartışmaları da artmıştır. Zengin enerji kaynaklarıyla dolu olan Hazar Denizi'nin hukuki statüsü, bir süre sonra ister istemez komşu devletler arasında temel bir anlaşmazlığa dönüşmüştür. Hazar'a kıyısı olan ülkelerin bu denizde sahip olacağı sınırların nerede başlayıp nerede biteceği yönündeki tartışmalar, bölgedeki kaynakları arama çalışmalarını da uzun süre aksatmıştır.

Hazar, okyanuslarla bağlantısı olmayan kapalı bir su birikintisi olduğundan statüsü konusundaki ilk önemli tartışma, buranın deniz mi yoksa göl mü olduğu yönündeki tartışmadır. Doğal olarak her bir kıyıdaş ülke, kendi ekonomik ve siyasi çıkarlarına en fazla yarayacak şekilde bir statü belirlemek isterken, beş devlet de birbirlerinden farklı öneriler

ileri sürmüş, hatta süreç içerisinde zaman zaman kendi fikirlerini de değiştirmiştir.

Hazar bir göl mü yoksa bir deniz mi sorusu ve bu konudaki uzlaşma, her devlet için farklı sonuçlar yaratacağından görüşmelerden uzun süre bir netice alınamamıştır. Bu noktada Rusya, Hazar'ın bir deniz olmadığını ve Birleşmiş Milletler (BM) Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin burada uygulanamayacağını savunmuştur. Hazar'ı "kapalı bir su havzası" olarak niteleyen Moskova, uzun yıllar bölgede ortak yönetim esasında özel bir statü önermiştir. Rus yönetiminin bundaki temel amacı, bölgenin uluslararası bir statü kazanmaması ve bölge dışı aktörlerin Hazar'daki etkinliğine izin vermemektir. Bir anlamda küresel güç iddiasını sürdürmek isteyen Rusya, bölgedeki dominant rolünü kaybetmemek için uğraş vermiştir.

Yıllarca bölgenin kaynaklarından Rusya ile birlikte yararlanan İran yönetimi de Hazar'ın statüsüyle ilgili olarak Moskova yönetiminin tezlerine çok yakın görüşler savunmuş ve Hazar'ın ortak kullanılması tezini desteklemiştir. Dönemsel siyasi gelişmelere bağlı olarak zaman zaman Hazar'da birbirleriyle ters düşseler de iki taraf da bu anlaşmazlıkları kısa sürede aşmayı bilmiştir. Zira Moskova ve Tahran'ı Hazar ve Kafkasya'daki ekonomik çıkarlardan ziyade jeopolitik gerçekler yakınlaştırmıştır. Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan'ın Türkiye üzerinden Batı ile kuracağı stratejik ilişkileri kendi çıkarları açısından sorunlu bulan Tahran, çeşitli bahanelerle bu yöndeki projelerin önünü kesmek için birtakım girişimlerde bulunmaktan kaçınmamıştır. Azeri

petrollerini Gürcistan üzerinden Türkiye'nin Akdeniz'deki limanlarına taşıyan Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı gibi önemli projelere de bu sebeple yoğun itirazlarda bulunmuştur.

Diğer bir kıyı ülkesi Azerbaycan ise Hazar'ın "sınır gölü" olduğunu savunarak, petrol dâhil tüm madencilik alanlarında bölge sularının ve su altının ülkelerin egemenlik alanlarına göre bölünmesini istemiştir. Moskova'nın ortak kullanım fikrine kesinlikle karşı çıkan Bakü yönetimi, bu tarz bir uygulamanın da yaygın olmadığını belirtmiştir. Bir başka ifadeyle Azerbaycan için Hazar'ın göl yahut deniz statüsü kazanmasından çok, ulusal egemenlik alanlarına bölünmesi önemlidir. Nitekim "sınır gölü" fikrini öneren Bakü, Hazar'a deniz statüsü uygulanabileceğini ve 1982 BM Deniz Hukuku Sözleşmesi'ni benimseyebileceğini de açıklamıştır. Azerbaycan için temel amaç her kıyı devletin kendi bölgesini işletebilmesidir.

Kazakistan ise Hazar'ı bir "iç deniz" olarak tanımlamış ve 1982 BM Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin maddelerinin bölgeye uygulanması gerektiğini savunmuştur. Buna rağmen Nur Sultan yönetimi için de hukuki statüden ziyade kendi kıyılarındaki egemenlik haklarının tanınması temel amaç olmuştur. Bu bakımdan birkaç farklılık dışında Azerbaycan ve Kazakistan'ın fikirleri benzeşmektedir.

Birçok küresel gelişmede olduğu gibi Türkmenistan'ın Hazar'a ilişkin tutumunda da uzun bir süre belirsizlik yaşanmış ve devam eden süreçte değişimler gerçekleşmiştir. Özellikle Şubat 1997'ye

kadar Moskova ve Tahran'ın tezlerine daha yakın duran Türkmenistan, yeni statü belirlenene kadar 1921 ve 1940 tarihli anlaşmaların uygulanabileceğini belirtmiştir. Özellikle Azerbaycan'a ait bazı petrol yatakları ile ilgili hak iddia eden Türkmenistan, bu süreçte Bakü ile ciddi sıkıntılar yaşarken İran'ın tezlerine daha fazla yaklaşmıştır. Ancak Bakü ve Aşkabat arasındaki sorunlar, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'nın (AGİT) Kasım 1999'da düzenlenen İstanbul Zirvesi'nde Kazakistan ve Türkiye'nin de çabalarıyla aşılmıştır. Zirve sonrası Türkmenistan, Hazar'ın statüsü konusunda Azerbaycan ve Kazakistan ile ortak hareket etmeye başlamıştır.

Nitekim diğer üç kıyıdaş ülkeyle kıyaslandığında Hazar ile daha az sınır paylaştan İran ve Rusya, bölge kaynaklarından daha fazla istifade edebilmek için yıllarca Hazar'ın kaynaklarının beş ülke arasında eşit olarak kullanılması fikrini savunmuştur. Görünüşte adil gibi duran bu öneri aslında Kazakistan, Türkmenistan ve Azerbaycan'ın sahip olduğu yer altı zenginliklerine ortak olma anlamına gelmektedir. Bu nedenle bu üç ülke söz konusu teze karşı çıkarken, bu anlaşmazlıklar yıllarca Hazar'ın kaynaklarından tam olarak yararlanılamamasına yol açmıştır. Bu durum da zaman zaman ülkeler arası gerilimi tırmandırmıştır.

Özellikle Orta Asya cumhuriyetleri, 1991 yılındaki bağımsızlık süreçlerinde, Hazar'a kıyıdaş ülkelerce imzalanan Almatı Beyannamesi'nde öngörülen ve 1921 ile 1940 tarihli anlaşmalar da dâhil olmak üzere Sovyetler Birliği tarafından imzalanan tüm anlaşmalara uyulacağını ve bunların geçerliliğinin

kabul edileceğini belirtmiştir. Ancak zamanla Nur Sultan, Bakü ve Aşkabat yönetimleri, Sovyetler Birliği ve İran arasındaki anlaşmaların hukuki geçerliliğini tartışmaya açmış, 1921 ve 1940 anlaşmalarının deniz dibindeki kaynakların kullanımı konusunda bir açıklık getirmediğini savunmuşlardır. Bu devletlere göre, bahsedilen anlaşmalar kendi çıkarlarını korumamakta ve İran ile Rusya'ya önemli avantajlar sağlamaktadır. Bu sebeple de Hazar'ın ulusal bölgelere ayrılmasını ve BM Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin kabul edilmesini istemişlerdir.

Ülkelerin Pozisyonları

Rusya

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Rusya'nın Hazar'daki temel amacı bölgedeki nüfuzunu korumak olmuştur. Moskova'nın Hazar Denizi'nde doğal gaz ve petrol kaynakları bulunsa da diğer üç Türk cumhuriyetinin kaynakları ile kıyaslandığında bunlar daha sınırlıdır. Bunun yanında Rusya zaten enerji zengini bir ülke olduğundan, üretim açısından Hazar kaynakları Moskova için büyük önem taşımamaktadır. Rus hükümetlerinin Hazar'a yönelik jeoekonomik temelli yaklaşımları, enerji kaynakları ve nakil hatlarına hâkim olma düşüncesi üzerinden gerçekleşmiştir. Bir diğer ifadeyle Kazak, Türkmen ve Azerbaycan kaynaklarının uluslararası pazarlara ulaştırılmasının Rusya üzerinden sağlanması planlanmıştır.

Rusya 1991 yılından itibaren Hazar'ın hukuki statüsü tartışmalarında İran'ı da yanına alarak Hazar'a kıyıdaş

devletlerin bir örgüt kurmasını önerirken, bu sayede üç genç cumhuriyet üzerindeki nüfuzunu korumayı amaçlamıştır. Bu fikre başta Azerbaycan olmak üzere Kazakistan ve Türkmenistan da muhalefet etmiştir. Bu tarihten itibaren Hazar'ın statüsünü belirlemek adına onlarca çalışma ve toplantı gerçekleştirilse de Rusya ve İran, uzun yıllar çözümsüzlüğü tercih etmiştir.

Azerbaycan'ın 20 Eylül 1994'te Çırak, Azeri ve Güneşli petrollerinin çıkarılmasına yönelik uluslararası bir anlaşma yapmasının ardından Rusya, Hazar'ın statüsünü bir sorun olarak gündeme getirmiştir. Dönemin Rus Dışişleri Bakanı Albert Çernişev, bu anlaşma üzerine kaynakların denize kıyısı olan ülkeler tarafından ortaklaşa paylaşılması gibi kabul edilmesi mümkün olmayan isteklerde bulunmuştur.

Kazakistan ve Azerbaycan bu süreçte Batılı şirketlerle milyar dolarlık petrol anlaşmaları için görüşürken Moskova, BM'ye sunduğu mektupla Hazar'ın statüsünün korunması için çaba sarf ettiğini, bunun aksine olan uluslararası anlaşmaları kabul etmeyeceğini tehditkâr bir şekilde dile getirmiştir. Rusya, uzun süre Hazar'ın kapalı bir su alanı olduğunu savunmuş ve açık denizlerle ilgili uluslararası hukukun burada uygulanamayacağını iddia etmiştir. 1921 ve 1940 Sovyet-İran anlaşmalarının yürürlükte olduğunu vurgulayan Rusya; Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan'ın da Bağımsız Devletler Topluluğu'nun kuruluşu esnasında imza attıkları Almatı Deklarasyonu'yla aslında Sovyet döneminde imzalanan Hazar'a ilişkin anlaşmaları tanımış

olduklarını savunmuştur. Bu süreçle birlikte Hazar'ın statüsü artık uluslararası bir sorun hâline gelmiştir.

Moskova, uluslararası hukukla ilgili tartışmalı gerekçeler öne sürerek Hazar'ın ortak mülkiyetini savunurken, aslında eski Sovyetler Birliği sınırlarındaki nüfuzunu korumayı ve stratejik üstünlüğünü kaybetmemeyi hesaplamıştır. Kısacası Rusya, Hazar'ı hukuken belirsiz bir konuma getirerek aleyhine olarak değerlendirdiği Batılı şirketlerin bölgeye girişini engellemeyi ve burada bulunan enerji kaynakları üzerindeki hâkimiyetini Rus şirketleri vasıtasıyla korumayı planlamıştır.

AGİT'in 1999 yılındaki İstanbul Zirvesi sırasında gerçekleştirilen anlaşmayla Azerbaycan petrollerini uluslararası pazara taşıyacak olan güzergâhın Bakü-Tiflis-Ceyhan olarak belirlenmesi, Rusya'nın politikalarını belirli ölçüde revize etmesine neden olmuştur. 2003 yılında Kazakistan, Azerbaycan ve Rusya, Almatı'da imzalanan protokolle deniz tabanına dair belirli bir uzlaşa sağlamış ancak bazı petrol sahaları konusunda diğer ülkelerle anlaşmazlık yaşayan Türkmenistan ve İran, bu anlaşmaya katılmamıştır. Söz konusu anlaşma sınırlı bir bölge ve konu üzerinde gerçekleşmiştir. Nitekim İran ve Rusya, asli konuları ve denizin altından geçecek boru hatları projelerini engellemeye devam etmiştir.

Jeopolitik anlamda da Rusya, kendisine yönelik faaliyetlere karşı terörizm ve çatışma kartlarını kullanmaktan çekinmemiştir. Bakü-Tiflis-Ceyhan projesi sürecinde Ankara'ya karşı PKK terör örgütünün koz olarak kullandığı yönünde ciddi işaretiler bulunan

Moskova, Azerbaycan'a karşı Dağlık Karabağ; Gürcistan'a karşı da Güney Osetya ve Abhazya sorunlarını kışkırtmaktan geri durmamıştır. Bütün bu girişimlerine rağmen Rusya, Azerbaycan petrolünün Bakü-Tiflis-Ceyhan aracılığıyla uluslararası pazarlara taşınmasına engel olamamıştır.

Ortadoğu başta olmak üzere dünyadaki çatışma risklerinin artması ve ABD'nin Ocak 2018'de Kazakistan ile önemli bir anlaşma imzalaması, Rusya'yı Hazar'da bir uzlaşi için harekete geçirmiştir. Nitekim Hazar'da yabancı askerî bir girişim endişesi, Moskova'yı yıllarca öne sürdüğü anlaşmazlık konularının bir kısmından geri adım atmaya zorlamıştır. Bu anlamda Ağustos 2018'de gerçekleştirilen anlaşma ile bölgede Rusya için de yeni bir süreç başlamıştır.

İran

Ortadoğu'da Basra Körfezi ve Hazar Havzası gibi dünyanın en önemli enerji kaynaklarının bulunduğu alanlar arasında konumlanan İran, enerji güvenliği ve fiyatlandırması konularında etkin bir rol oynamaktadır. Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrası Hazar'da değişen dengeler, İran için de yeni bir süreci başlatmıştır. Özellikle 1994 yılında Azerbaycan'ın Batılı petrol şirketleriyle imzaladığı önemli anlaşmadan ABD'nin baskısı ile İran'ın pay alamaması, Tahran'ın bölgede çözümsüzlük yolunu tercih etmesine neden olmuştur.

İran'da yaşayan milyonlarca Azerbaycan Türkü bağımsız Azerbaycan ile birlikte Tahran yönetimi

açısından daha büyük bir endişe kaynağı olmaya başlarken, Hazar dâhil olmak üzere pek çok siyasi olayda İran Bakü'nün karşısında yer almıştır. Azerbaycan'ın Hazar'daki yatırımlarını BM'ye şikâyet eden İran, Batılı petrol şirketlerinin bölgedeki etkinlikleri konusunda da Rusya ile iş birliğine gitmiştir. Rusya gibi Hazar'ın statüsü ile ilgili konular için 1921 ve 1940 anlaşmalarını referans gösteren İran, Hazar'ın %20'lik paylar hâlinde bölünmesi ve deniz kaynaklarının ortak kullanımı gibi kabul edilemez isteklerde bulunmuştur.

Bunların da yanında, İran iç siyasetinde Sovyetler Birliği sonrası bağımsızlıklarını elde eden Kazakistan, Azerbaycan ve Türkmenistan'ı kabul edemeyen ve İran'ın Hazar'ın yarı hissesine sahip olduğu fikrini savunan radikal düşünceler de bulunmaktadır. ABD yaptırımları ile birlikte bu iç ve dış siyaset unsurları, İran'ın Hazar politikasını belirlemiştir. Bu sebeple Tahran uzun bir dönem çözümsüzlüğü sürdürmeye yönelik adımlar atmıştır.

Bu süreçte İran adına en önemli gelişmeler Türkmenistan ile yaşanmıştır. Moskova ile Aşkabat arasında yaşanan doğal gaz fiyatları konusundaki sorun, Türkmenistan'ı farklı alternatiflere yöneltmiştir. 1997 yılında İran-Türkmenistan arasında 135 kilometrelik bir doğal gaz boru hattı projesi gerçekleştirilmiştir. Bu proje ile Türkmenistan, İran'ın kuzeyine doğal gaz ihraç etmeye başlamıştır. Bunun yanında 2005 yılına kadar Rusya, bölgedeki tarihî nüfuzuyla İran ise kuzey-güney eksenindeki konumuyla Hazar'daki mücadelede önemli avantajlar elde etmiştir. Bakü-

Tiflis-Ceyhan projesinin hayata geçirilmesiyle doğu-batı güzergâhında bir enerji nakil hattının açılması, bu iki ülkenin önemini azaltmıştır.

Son 20 senede Ortadoğu başta olmak üzere dünyada çatışmaların artması, İran'ın Hazar'daki jeopolitik ve güvenlik önceliklerinin artmasında etkili olmuştur. Nitekim İran 12 Ağustos 2018'de kendi tezlerinden belirli tavizler vererek bölgedeki uzlaşya katılmıştır. Ancak anlaşmaya imza atan beş devlet arasında, iç kamuoyu tarafından en fazla eleştirilen taraf İran olmuştur. Bu konuda İran iç siyasetinde anlaşmaya tepki gösteren ve iktidarı suçlayan pek çok görüş bulunmaktadır.

Nitekim İran Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani de anlaşmayı "önemli bir belge" olarak nitelendirmekle birlikte Hazar Denizi ile ilgili ihtilafların hepsinin çözüme kavuşturulmadığını vurgulamıştır. Hazar'a kıyısı olmayan devletlerin bölgede askerî birlik bulundurmalarını engelleyen şartı ön plana çıkaran Ruhani, ayrıca enerji anlaşmaları konusunda komşu ülkelerle başka anlaşmalar imzalanması gerektiğini belirtmiştir.

Azerbaycan

Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından Ermenistan'ın Moskova'nın desteğiyle Dağlık Karabağ ve 7 rayonu işgal etmesi, Bakü'nün dış politikasında en temel problem hâline gelmiştir. Asırlardır Rus işgali altında kalan ülkenin zayıf ekonomisi, Hazar'daki zengin yer altı kaynakları ile büyük bir kalkınma hamlesi içerisine girme ve bağımsızlığı

kuvvetlendirme beklentisi oluşturmıştır. Özellikle Rus nüfuzunun ülkedeki etkisini azaltmak ve Batı ittifakı ile hareket etmek, oldukça önemli hedefler hâline gelmiştir. Bunun için de uluslararası petrol şirketleriyle anlaşarak ekonomiyi canlandırmak, 1990'larla birlikte Bakü'nün temel politikalarından biri olmuştur.

Kafkasya ve Hazar'daki jeopolitik dengelerde Rusya ile beraber Ermenistan'ı destekleyen İran da Hazar'daki yeni dönemi Azerbaycan adına daha önemli bir hâle getirmiştir. Bölgede elde edebileceği ekonomik ve siyasi kazanımların Dağlık Karabağ konusunda da olumlu yansımaları olabileceğini hesap eden Azerbaycan, Hazar politikasını bu düşüncelerle yürütmüştür. Bu noktada 1994 yılında Batılı petrol şirketleriyle imzalanan milyar dolarlık anlaşma, "Yüzyılın Sözleşmesi" olarak da anılmıştır.

Özellikle Rusya ve İran'dan büyük tepkiler gelmesine rağmen Azerbaycan, Hazar'daki siyasetini ısrarla sürdürmüştür. İlk olarak Hazar'ın "sınır gölü" olduğunu savunan Bakü, petrol dâhil bütün madencilik alanlarında bölge sularının ve su altının ilgili ülkelerin egemenlik alanlarına göre bölünmesini istemiştir. Rusya'nın ortak kullanım fikrine kesinlikle karşı çıkan Bakü yönetimi, bu tarz bir uygulamanın yaygın olmadığını da belirtmiştir. Bir başka ifadeyle Azerbaycan için Hazar'ın göl yahut deniz statüsü kazanmasından çok, ulusal egemenlik alanlarına bölünmesi önemlidir. Kaldı ki daha çok "sınır gölü" fikrini öneren Bakü, Hazar'a deniz statüsü de uygulanabileceğini ve bu bağlamda 1982 BM Deniz Hukuku Sözleşmesi'ni benimseyebileceğini de

açıklamıştır. Azerbaycan için temel amaç, her kıyı devletin kendi bölgesini işletebilmesidir.

Nitekim bu düşüncelerle Hazar'daki petrolün taşınması projelerinden Bakü-Tiflis-Ceyhan ham petrol boru hattı başarılı olmuştur. Azerbaycan petrolü başta olmak üzere, Hazar bölgesinde üretilecek petrolün emniyetli, ekonomik ve çevresel açıdan uygun bir boru hattı sistemi aracılığıyla Azerbaycan, Gürcistan üzerinden Ceyhan'a taşınması ve buradan da dünya pazarlarına ulaştırılması amaçlanmıştır. Bu düşüncelerle 18 Kasım 1999 tarihinde Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye arasında imzalanan anlaşmayla inşa edilen boru hattı, 4 Haziran 2006 tarihinde kullanıma açılmıştır. Gerçekleştirilen bu başarı, Azerbaycan'a pek çok alanda önemli kazanımlar getirmiştir.

Hazar'daki Şah Deniz 2 Gaz Sahası ve Hazar'ın güneyindeki diğer sahalarda üretilen doğal gazı Türkiye üzerinden Avrupa'ya taşımayı öngören Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı Projesi (TANAP) ise 12 Haziran 2018 tarihinde faaliyete açılmıştır. Bu projenin hayata geçirilmesiyle birlikte Azerbaycan'ın Hazar enerji denklemindeki rolü daha da artmıştır.

Türkmenistan

Rusya, İran ve Katar'ın ardından kanıtlanmış doğal gaz rezervleri bakımından dünyada dördüncü sırada yer alan Türkmenistan, bu avantajını sınırlı nüfusu, zayıf ordusu ve gelişmemiş endüstriyel altyapısı gibi olumsuz iç nedenlerle dış politikada kendi çıkarına kullanamamıştır. 27 Aralık 1995 tarihinde BM Genel

Kurulu tarafından da tanınan “Tarafsızlık Statüsü”, Türkmenistan dış politikasının temel dinamiği olmuş ve Aşkabat’ın bir refah ülkesi olma isteğini yansıtmıştır. Çatışma ve krizlere dâhil olmadan, var olan petrol ve doğal gazını satma düşüncesi yanında “Açık Kapı Siyaseti” ile yatırımcılara gümrüksüz giriş izni verilerek ülkenin geliştirilmesi amaçlanmıştır.

Bu kapsamda 1997 yılında İran ile Türkmenistan arasında 12 milyar metreküplük bir doğal gaz boru hattı inşası gerçekleştirilmiştir. Bu hat ile birlikte Türkmenistan, Rusya’ya karşı bir alternatif yaratmayı başarmıştır.

İran ile olan boru hattının ardından Batılı ülkeler tarafından da desteklenen Türkmen gazının Türkiye üzerinden Batı’ya ulaştırılması fikri, 1999 yılında Ankara ve Aşkabat arasında bir anlaşma ile somutlaştırılmıştır. Her yıl 16 milyar metreküp doğal gazın Hazar’ın altından geçecek boru hatları ile Azerbaycan üzerinden Türkiye’ye ulaştırılması, Trans-Hazar Doğalgaz Boru Hattı Projesi ile planlanmıştır. Ancak Hazar’ın statüsüne dair anlaşmazlıkların yanı sıra İran ve Rusya’nın hamleleri sonucu bu proje gerçekleştirilememiştir.

Türkmen gazının en önemli alıcısı uzun yıllar Rusya olmuştur. Özellikle 10 Nisan 2003 tarihinde Moskova ve Aşkabat arasında imzalanan doğal gaz anlaşması ile 25 yıllık bir süre içerisinde her yıl 70 ila 80 milyar metreküp Türkmen gazının Rusya’ya sevk edilmesi planlanmıştır. Nitekim 2009 yılına kadar Türkmenistan, Rusya’ya her sene 40 ila 50 milyar metreküp arasında doğal gaz ihraç etmiş ve bu gaz,

Rusya'nın devlet şirketi *Gazprom* aracılığıyla Ukrayna üzerinden Avrupa'ya ulaştırılmıştır.

Sovyet döneminden kalma boru hatları ile Türkmen gazını alan Rusya, uzun yıllar Türkmenistan'a dünya piyasasının oldukça altındaki fiyatlarla ödeme yapmış, hatta zaman zaman bu rakamı bile ödememiştir. Ödemeler konusundaki bu sıkıntından rahatsızlık duyan Türkmenistan, Moskova'ya olan bağımlılığı azaltma düşüncesiyle 2009 yılında Çin ile bir doğal gaz boru hattını faaliyete geçirmiştir. 7.000 kilometre olan bu hat, Çin'e her yıl 65 milyar metreküp gaz taşımaktadır. 2009 yılından günümüze kadar Türkmenistan'ın Çin'e sevk ettiği doğal gaz miktarı sürekli artmıştır. Avrasya'daki enerji dağıtımında tek olmayı amaçlayan Rusya'yı saf dışı bırakan bu proje, Hazar'daki dengeler açısından Çin'i de önemli bir aktör hâline getirmektedir.

Çin ile gerçekleştirilen bu proje, Türkmenistan'ın alternatiflerini çoğaltsa da ödemeler konusunda yaşanan sıkıntılar genel olarak devam etmiştir. Özellikle 2015 yılında Rusya'dan ödeme alamadığını belirten Türkmen yönetimi, 2016 yılında *Gazprom*'un alımı kesmesi üzerine farklı bir süreçle karşı karşıya kalmıştır. Benzer şekilde İran'ın da milyarlarca dolarlık borcunu ödemediğini belirten Türkmenistan, 1 Ocak 2017'de bu ülkeye olan gaz akışını durdurmuştur. Rusya ve İran'ın yanı sıra Çin de Türkmenistan'a gerekli ödemeleri yapmamaktadır. Özellikle boru hattının maliyetini kendisinin karşıladığını iddia eden Pekin yönetimi, ödeme yapmama konusunda kendini haklı çıkarmaya çalışmaktadır. Son beş senede daha sık şekilde yaşanan bu problem, Türkmenistan

ekonomisine ciddi zarar vermiş ve ülke yönetimini yeni alternatif arayışlarına zorlamıştır.

Bu bağlamda Hazar'daki yeni statü ile birlikte Trans-Hazar Doğalgaz Boru Hattı Projesi, güçlü bir şekilde tekrar gündeme getirilmiştir. Bunun dışında, 2020 yılında açıklanan ABD'nin yeni Orta Asya stratejisinde oldukça önemli bir konumda yer alan ve Afganistan'ı Türkmenistan ve Hazar üzerinden Türkiye'ye bağlaması planlanan Lapis Lazuli Koridoru'ndan da bahsetmek gerekmektedir. 15 Kasım 2017'de Aşkabat'ta düzenlenen 7. Afganistan Bölgesel Ekonomik İşbirliği Konferansı'nda (RECCA) Lapis Lazuli Transit Koridoru'nu hayata geçirecek bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşma çerçevesinde ilk aşama olarak Afganistan'ın Herat eyaletinin Aşkabat üzerinden Türkmenbaşı'na bağlanması planlanmaktadır. Bu şehirden çıkan ürünler Hazar üzerinden Azerbaycan'a ve Bakü-Tiflis-Kars demir yoluyla Türkiye ve Avrupa'ya ulaştırılacaktır. Türkmenistan'ı bölgede merkezî bir konuma getirecek olan bu proje, Afganistan'ın kalkınması bakımından da oldukça önemlidir.

Kazakistan

Hazar'daki enerji kaynaklarının geliştirilmesi, işletilmesi ve uluslararası piyasalara taşınması, Kazakistan için çok büyük önem arz etmektedir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsızlığını kazanan ülke, hem devlet yapısını ve ekonomisini geliştirmek hem de iç istikrarı sağlamak amacıyla Hazar'daki enerjiye ihtiyaç duymaktadır.

Kazakistan'ın en önemli enerji yatakları karada Tengiz ve Karaçaganak, denizde ise Kaşagan'dır. Aralık 1993'te Kazak hükümeti, *Chevron* şirketi başta olmak üzere yedi Batılı petrol şirketi ile Hazar'daki petrol ve doğal gaz rezervlerinin işletilmesiyle ilgili bir anlaşma imzalamıştır. Özellikle Kazakistan'ın Tengiz sahasındaki petrolün Rusya'nın Karadeniz limanına ulaştırılması ve oradan da Batı pazarına nakli, ana hedef olarak belirlenmiştir. Yarı yarıya ortaklıkla kurulan *Tengizchevroil* tarafından üretilen Kazak petrolünün ihracatı, 2001 yılında Hazar Boru Hattı Konsorsiyumu ile yapılmaya başlanmıştır.

Hazar'daki statü tartışmalarında bölgeyi bir "iç deniz" olarak tanımlayan Kazakistan, baştan itibaren 1982 BM Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin maddelerinin bölgeye uygulanması gerektiğini belirtmiştir. Ancak buna rağmen Nur Sultan yönetimi için de hukuki statüden ziyade kendi kıyılarında egemenlik haklarının tanınması temel amaç olmuştur. Bu bakımdan birkaç farklılık dışında Azerbaycan ve Kazakistan'ın ortaya koyduğu yaklaşım benzeşmektedir.

Bağımsızlığın hemen ardından demografik ve ekonomik sıkıntıların yanı sıra Sovyet döneminden kalan nükleer silahlar sebebiyle de önemli sorunlar yaşayan Kazakistan, kronik hâle gelmiş iç problemlerini özellikle 2000'li yılların ortalarından itibaren büyük ölçüde çözmüştür. İlerleyen süreçte Rusya'nın ülke üzerindeki nüfuzu da görünür bir şekilde azalmıştır. Rusya, Çin, ABD, Türkiye ve AB gibi önemli küresel aktörlerle aynı dönemde iyi ilişkilere sahip olmayı başaran Kazak dış politikası,

enerji nakli konusunda da alternatiflerini artırmak istemektedir.

Nitekim Hazar'da oluşturulan yeni statüyle birlikte Kazakistan'ın da farklı enerji hamleleri yapma fırsatı doğmuştur. Özellikle Bakü-Tiflis-Ceyhan üzerinden Kazak petrollerinin satışı, yeni dönemde çok daha güçlü bir şekilde gündeme gelecektir.

Bölge Dışı Aktörler

Avrupa Birliği

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Hazar'da oluşan yeni dönem, AB için de farklı planlamaları gündeme getirmiştir. Enerji tüketimi konusunda dünya piyasasının önde gelen aktörlerinden biri olan AB, 1990'larla birlikte enerji güvenliğini sağlamak için Hazar bölgesini ciddi bir alternatif olarak görmüştür. Rusya'ya olan enerji bağımlılığını azaltmayı amaçlayan AB devletleri, ABD'nin de desteğiyle Hazar üzerinden Türkmen, Kazak ve Azerbaycan kaynaklarını Avrupa'ya taşıyacak projeleri desteklemiştir. Özellikle genişletilmiş Avrupa düşüncesi ile sınırların Hazar'a kadar uzatılması, uzun süre gündemde kalmıştır.

Nitekim Hazar Havzası'nın Moskova'nın kontrolünden çıkmasıyla uluslararası sistemde bu bölgenin Ortadoğu ve Rusya'dan bağımsız üçüncü bir enerji havzası olacağı beklentileri artmıştır. Rusya'ya enerji açısından bağımlı olmak yerine Hazar üzerinden Türkmenistan, Kazakistan ve Azerbaycan'dan petrol ve doğal gaz temin

etmek, jeopolitik bakımdan da AB için daha önemli görülmüştür. Bu sebeple Batılı devletler 1990'ları tarihî bir fırsat olarak algılayıp, enerji kaynaklarını çeşitlendirmek için hızlı adımlar atmayı denemişlerdir.

Enerji güvenliği dışında, Sovyetler Birliği sonrası dönemde bölgede yaşanabilecek bir istikrarsızlık ve bunun Avrupa'ya yayılması endişesi de AB'nin Hazar'a ilgisini artırmıştır. Bölgeye yönelik yeni bir güvenlik anlayışı oluşturan AB, yasa dışı silah ve uyuşturucu ticareti ile çevresel sorunlar gibi konularda da Hazar'a kıyıdaş ülkelerle iş birliğini geliştirmiş, ayrıca bölgede serbest piyasa ekonomisinin oluşması ve demokratikleşmenin gerçekleşmesi amacıyla da çeşitli yardımlarda bulunmuştur.

Reel-politik gerçeklerin farkında olan AB, yalnızca iş birliği ve çeşitli anlaşmalarla bölgede sağlam bir ilişki kuramayacağını kısa sürede anlamıştır. Nitekim Aralık 1993'te yedi Batılı petrol şirketi, Kazak hükümeti ile Almatı'da Hazar'daki petrol ve doğal gaz rezervlerinin işletilmesiyle ilgili bir anlaşma imzalamıştır. Benzer şekilde Azerbaycan ve Türkmenistan da pek çok Batılı şirket ve hükümetle bu tarz anlaşmalar yapmıştır.

AB'nin bu yaklaşımına karşın 11 Eylül 2001 sonrası ABD'nin Afganistan ve Ortadoğu'da başlattığı savaşlar, Hazar bölgesini son derece istikrarsız bir alanın tam ortasında bırakmıştır. İlerleyen süreçte Ortadoğu'daki istikrarsızlığın daha da artması, Kafkasya'daki çatışmalar ve Hazar'ın hukuki

statüsüne dair anlaşmazlıklar, bölgede hedeflenen enerji transferlerinin gerçekleştirilememesine yol açmıştır.

Bölgenin statüsüne dair sorunları çözmede başarısız olan AB devletleri, Hazar'daki sürece çok boyutlu bakmak zorunda oldukları gerçeğini daha iyi kavramıştır. Bir anlamda Hazar'ın Ortadoğu ve Avrasya coğrafyasında yaşanan siyasi gelişmelerden bağımsız düşünölemeyeceğı, kısa sürede AB içinde de anlaşılmıştır.

ABD

Sovyetler Birliğı'nin dağılmasıyla ABD de Hazar'daki yeni döneme büyük ilgi göstermiştir. 1990'ların başından itibaren özellikle Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan kaynaklarına yönelen ABD, Türkiye'yi de bir geçiş güzergâhı olarak ele alıp politikalarını bu doğrultuda şekillendirmiştir. Bu bağlamda ABD'nin Hazar'a olan ilgisini enerji, demokrasi ve güvenlik olarak birkaç genel başlıkta incelemek mümkündür. Amerikan şirketlerinin bölgedeki yatırımlarını güvence altına almak, demokratikleşme sürecini hızlandırmak, bölgede piyasa ekonomisini geliştirmek, istikrarı sağlamak ve Rusya ile İran'ın nüfuzunu kısıtlamak ABD'nin Hazar'daki başlıca politikaları olarak öne çıkmıştır.

Özellikle Avrupa'nın Rus petrol ve doğal gazına olan bağımlılığını azaltma ve Avrasya'daki enerji nakillerinde Rusya'nın bir tekel olmasını engelleme düşüncesi, Hazar'daki ABD stratejilerinde temel rol oynamıştır. Bu noktada Türkmen gazını Hazar üzerinden Azerbaycan'a, oradan da Türkiye üzerinden

Avrupa'ya taşıyacak Trans-Hazar Doğalgaz Boru Hattı Projesi, Washington tarafından desteklenmiş olsa da gerçekleştirilmesi mümkün olamamıştır.

ABD'nin Hazar'daki en somut başarısı ise hiç şüphesiz Bakü-Tiflis-Ceyhan hattının hayata geçirilmesidir. Rusya'nın kontrolü olmadan Hazar petrollerinin uluslararası pazarlara ulaştırılması bu hat ile başlamıştır. Türkmen gazını Rusya, Çin ve İran haricinde dünyaya açacak ikinci alternatif ise Hazar'ın güney kanadıdır. Ayrıca Afganistan üzerinden Pakistan'a, oradan da Hindistan yahut okyanuslara Türkmen gazının akışını sağlayacak çeşitli projeler de sıklıkla gündeme gelmektedir. Nitekim 2020 yılında açıklanan ABD'nin "Yeni Orta Asya Stratejisi" belgesinde de Afganistan'a ve bu güzergâha dair yoğun vurgu bulunmaktadır. Bu bağlamda Hazar'daki yeni statü ile beraber, başta Trans-Hazar doğal gaz boru hattı projesi olmak üzere çeşitli projeler ve bölgedeki enerjinin uluslararası pazarlara taşınması ABD tarafından daha fazla destek bulacaktır.

Türkiye

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Orta Asya ve Kafkasya'da bağımsızlıklarını kazanan yeni Türk devletleri, Türk dış politikasında da sağlam bir değişim oluşturmuştur. 1990'lı yıllarla birlikte Türkiye, bölgede ekonomik ve siyasi yollarla etkili olmaya çalışmıştır. Özellikle Hazar'ın Türkiye'nin Orta Asya'ya açılması için kilit bir alan olarak görülmesi, bölgede gerçekleştirilen jeopolitik ve jeoekonomik mücadelede Türkiye'yi de önemli bir aktör hâline getirmiştir. Azerbaycan, Kazakistan ve

Türkmenistan'ın Rusya'ya karşı olan mücadele ve iş birliği sürecinde Türkiye, öncü bir rol oynamaya çalışmıştır.

Türkiye'nin bir "Enerji Merkezi" olma düşüncesi, Hazar'ın zengin yer altı kaynakları ile daha gerçekçi bir hâl almıştır. 1990'lı yıllarla birlikte Hazar'ın enerji kaynaklarının Avrupa'ya ve dünyanın diğer pazarlarına transferinin sağlanması, yeni projelere konu olmuştur. Enerji arzında büyük oranda dışa bağımlı olan Türkiye, başta Ortadoğu ve Hazar Havzası olmak üzere, zengin petrol ve doğal gaz rezervlerinin bulunduğu bir bölgede yer almaktadır. Sahip olduğu konum itibarıyla kaynak ülkelerle enerji ithalatı yüksek olan pazar devletler arasında tabii bir köprü, transit geçiş yolu oluşturan Türkiye, Asya-Avrupa arasında enerji ulaşımında hem kaynak hem güzergâh çeşitlendirilmesi yoluyla dünya ölçeğinde önemli bir ülke olarak dikkat çekmektedir; özellikle Avrupa'ya enerji tedarikinde fazlasıyla önem kazanmıştır.

Bu konuda Avrupa'nın Rus gaz ve petrolüne olan bağımlılığını azaltma düşüncesi ve ABD'nin de bu fikri desteklemesi, Türkiye'nin Hazar'daki projelerinin Batı tarafından da destek bulmasını sağlamıştır. Bakü-Tiflis-Ceyhan ve Trans-Hazar Doğalgaz Boru Hattı projeleri, hızlı bir şekilde gündeme gelmiştir.

Bunların yanında Türkiye, Hazar Havzası'nda yer alan Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan'ın bağımsızlıklarını pekiştirmek ve ekonomik olarak kalkınmalarına katkı sağlamak için de bu ülkelerle ilgilenmiştir. Ekonomik alanda güçlenen Orta Asya Türk cumhuriyetlerinin Rusya'ya ve diğer ülkelere

bağımlılıklarının azalacak olması, Ankara'nın bu ülkelerle daha iyi şartlarda siyasi ve ekonomik iş birliğine girmesinin önünü açacaktır. Hasılı bölgedeki istikrarın ve refahın yaygınlaşması Türkiye için yeni ticaret ve yatırım fırsatlarını beraberinde getirecektir.

Nitekim bu düşüncelerle Türkmen gazını Hazar üzerinden Türkiye'ye, oradan da Avrupa'ya aktaracak Trans-Hazar projesi, yıllarca gündemde kalmıştır. Ankara, 1999 yılında Aşkabat hükümeti ile projeye dair 30 yıllık bir anlaşma imzalamış ancak Hazar'ın hukuki statüsü ve jeopolitik rekabetten dolayı bu proje gerçekleştirilememiştir.

Bunun dışında Hazar bölgesinde üretilecek petrolün emniyetli, ekonomik ve çevresel açıdan uygun bir boru hattı sistemiyle Azerbaycan ve Gürcistan üzerinden Ceyhan'a taşınması ve buradan da dünya pazarlarına ulaştırılması amaçlanmıştır. Bu düşüncelerle 18 Kasım 1999 tarihinde Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye arasında imzalanan anlaşma, 4 Haziran 2006 tarihinde Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı'nın başarılı şekilde açılmasını sağlamıştır. Böylelikle Rusya'nın Avrasya'da enerji tekeli olma hayali kırılırken, Türkiye ve Azerbaycan için de ciddi ekonomik ve jeopolitik kazanımlar söz konusu olmuştur.

Türkiye, 25 Ekim 2011 tarihinde Azerbaycan ve Şahdeniz Konsorsiyumu ile görüşmeler gerçekleştirmiş ve bu görüşmelerde 2018 yılından başlayarak yıllık 6 milyar metreküplük Azerbaycan gazının Türkiye'ye aktarılması konusunda mutabakat sağlanmıştır. Ayrıca yıllık 10 milyar metreküplük Azerbaycan gazının Türkiye üzerinden Avrupa'ya

transit olarak taşınması için yeni bir boru hattının inşası konusunda da anlaşılmış ve akabinde 26 Haziran 2012 tarihinde TANAP projesi Türkiye ve Azerbaycan arasında imzalanmıştır.

Yıllık 16 milyar metreküplük başlangıç kapasitesine ve maksimum yıllık 32 milyar metreküplük kapasiteye sahip olan TANAP kapsamında Gürcistan sınırından Yunanistan sınırına uzanacak 1.850 kilometre uzunluğunda bir boru hattının inşası planlanmıştır. Projede BOTAŞ'ın %30, SOCAR'ın %58 ve BP'nin %12 hisse ile ortaklığı bulunmaktadır. 12 Haziran 2018 tarihinde Türkiye'ye ilk gaz akışı gerçekleştirilmiştir, gazın kısa süre içerisinde Avrupa'ya da ulaştırılması planlanmaktadır.

Hazar'da Ulaşım Koridorları

Hazar'da ulaşımın nasıl gerçekleştirileceği de bir başka anlaşmazlık konusudur. 12 Eylül 2000'de İran, Rusya, Umman ve Hindistan arasında Kuzey-Güney Ulaştırma Koridoru inşasına ilişkin bir anlaşma imzalanmıştır. Bu kapsamda Hint Okyanusu'ndan İran'ın Bender Abbas Limanı'na ve kuzeyde Hazar ve Rusya üzerinden Avrupa ülkelerine uzanması öngörülen bir ulaştırma ağı planlanmaktadır. Bu tarz bir planla jeopolitik olarak ekonomi koridorunun güneyden kuzeye bir ilerleme içinde olması amaçlanmaktadır.

Türk Keneşi çerçevesinde Ankara'nın bir kez daha gündeme getirdiği Orta Koridor ise bir başka önemli projedir. Bu proje, Türkiye'den başlayarak demir ve kara yolu bağlantılarıyla Gürcistan ve Azerbaycan hattından Hazar Denizi'ne, oradan da Türkmenistan-

Özbekistan-Kırgızistan yahut Kazakistan güzergâhını kullanarak Çin'e uzanmaktadır. Bu çerçevede Bakü/Alat, Aktau/Kuryk ve Türkmenbaşı limanları Hazar geçişindeki çoklu taşımacılık için kullanılmaktadır. Orta Koridor kapsamında yürütülen iş birliği için Türk Keneşi ülkeleri ulaştırma bakanları arasında bir Ortak İşbirliği Protokolü imzalanmıştır. Ayrıca ticaret ve ulaştırma hatları noktasında doğu-batı koridorunun daha iyi işlediği gözlemlenmektedir. Özellikle Türkiye ve Çin'in hamleleri bu noktada önemlidir.

Yeni Statü: Asrın anlaşması mı?

12 Haziran 2018'de Kazakistan'ın Aktau şehrinde gerçekleştirilen 5. Hazar Ülkeleri Devlet Başkanları Zirvesi'nde, 25 yıldır devam eden müzakereler, bir anlaşma ile belirli bir noktaya getirilmiştir. Bu görüşmelerde dönemin Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, İran Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani ve Türkmenistan Cumhurbaşkanı Gurbangulu Berdimuhammedov bulunmuştur.

Hazar Havzası'nın çevre, güvenlik, ulaştırma, ekonomi ve diğer alanlardaki iş birliği imkânlarının görüşüldüğü toplantıda, beş devlet Hazar'ın hukuki statüsünü büyük ölçüde belirleyen metin konusunda anlaşmaya varmıştır. Bunun yanında Hazar'da çatışmaların önlenmesi, organize suç, terörizmle mücadele ve sınır güvenliği gibi alanlarda iş birliğini amaçlayan protokoller de imzalanmıştır.

Uluslararası ilişkilerin ve küresel düzenin bozulması, bölgeyle ilgili yeni bir süreci başlatmıştır. Nitekim

Ağustos 2018’de kıyıdaş devletlerin tamamı, kendi tezlerinden tavizler vererek bir uzlaşya varmıştır. Özellikle kriz alanlarına yönelik müdahalelerin artması, küresel sistemdeki karışıklıkların büyümesi, bölge devletlerinin sorunları kendi aralarında çözme iradesi göstermesinde etkili olmuştur.

Mutabakata göre Hazar Denizi’ne özel statü verilecek ve 1982 tarihli BM Deniz Hukuku Anlaşması uygulanmayıp suyun derinliği göl prensibine dayanarak belirlenecektir. 50 milyar varil petrol ve 8,4 trilyon metreküp doğal gaz rezervinin olduğu tahmin edilen enerji denizinde, böylece yeni bir süreç başlamıştır.

Varılan uzlaşya göre Hazar’ın yüzey kısmı ortak kullanılacak, dip kısmı ve kaynakların bulunduğu alanlar, kıyıdaş devletler arasında uluslararası hukuk temelinde taksim edilecektir. Bu noktada Hazar, ne deniz ne de göl kabul edilecektir. Yapılacak çalışmalarla boru hatlarının yerleştirilmesi bir mutabakat hâlinde gerçekleştirilecek ve ekolojik konular dikkate alınacaktır. Deniz yatağı sınırları henüz müzakere edilmemiştir ancak eskiden çok taraflı bir anlaşma gerekirken, varılan uzlaşi ile birlikte ikili anlaşmaların uygulanabilecek olması oldukça önemli bir gelişmedir.

Hazar Denizi’nin Hukuki Statüsü Anlaşması’nın en önemli sonuçlarından biri de güvenlikle ilgilidir. Kıyıdaş beş ülke dışında Hazar’da yabancı askerî varlıkların bulunması yasaklanmıştır. Bu madde özellikle Moskova ve Tahran’ın ısrarlarıyla anlaşma metnine konulmuştur. Havzanın hava sahasının kullanımına ilişkin istişarelere ise devam edilecektir.

Özet olarak anlaşmaya göre;

- Hazar Denizi'nde her devletin 15 deniz mili mesafeye kadar kara suları, 10 deniz mili genişliğinde balıkçılık alanı olacaktır.
- Devletler, Hazar'ın dibinde deniz altı kablolarını ve ana boru hatlarını uluslararası anlaşmalarda kabul edilen düzene uygun olarak yerleştirebilecektir.
- Boru hatlarının ve deniz altı kablolarının yerleştirilmesi için güzergâhın kararlaştırılması, deniz dibi bölgesinden geçecek devletle anlaşma hâlinde gerçekleştirilecektir.
- Hazar Denizi'ne kıyısı olan ülkeler haricinde, bölgede yabancı askerî güçler bulunmayacaktır.
- Bölgeye kıyısı olan ülke, yapay adaları, tesisleri ve yapıları inşa etme, kullanma ve işletme hakkına sahiptir.
- Hazar Havzası ile ilgili tüm sorunlar barış yolu ile çözülmeye çalışılacaktır.

Bu noktada Rusya ve İran'ın neden Ağustos 2018'de böyle bir uzlaşmayı kabul ettiği ve bazı konularda taviz verdiği ise cevaplanması gereken önemli bir sorudur. Nitekim üç Türk cumhuriyeti için anlaşma ekonomik açıdan büyük değer taşıırken, Moskova ve Tahran Hazar'daki uzlaşmaya daha çok siyasi ve jeopolitik çerçeveden yaklaşmaktadır.

Bölgedeki anlaşmazlığın uzun yıllar devam etmesinin temel sebeplerinden biri olan Rusya, enerji ihtiyacını farklı alanlardan karşılamaktadır. Hazar'daki enerji kaynaklarına bağlı olmayan

Moskova, jeopolitik hesaplarla diğer kriz alanlarında yaptığı gibi uzun bir dönem süreci dondurmaya çalışmıştır. Rus hükümeti bir politika olarak dondurulmuş sorunları ikili müzakerelerle bir baskı aracı hâline getirerek, kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmeyi planlamaktadır.

Hazar'daki çözümsüzlüğün Rusya ile beraber temel aktörlerinden biri olan İran'ın uzlaşmayı kabul etmesinin gerekçeleri arasında, Bakü'nün ardından Nur Sultan yönetiminin de Batı ile iş birliğini önemli bir seviyeye getirmesi bulunmaktadır. Bir anlamda hem Tahran hem de Moskova Kazakistan ve Azerbaycan'ın ABD başta olmak üzere Batılı ülkelerle iş birliğini geliştirmelerinden rahatsızdır. Ayrıca Batı ile birlikte Çin'in bölgedeki etkisini artırması da bir diğer önemli faktördür. Çin'in "Bir Kuşak Bir Yol Projesi" ile Hazar'daki etkisini artırması, özellikle Moskova'yı rahatsız etmekte ve bu durum ülke çıkarlarına aykırı görülmektedir. Bu sebeple Rusya ve İran kendi tezlerinden bazı tavizler vererek Hazar'a kıyıdaş olmayan ülkelerin bölgede askerî faaliyetlerde bulunmasını engellemeye çalışmıştır.

Varılan uzlaşma bölgedeki iş birliği, ekonomik projelerin hayata geçirilmesi, çevrenin korunması gibi konularda oldukça önemli bir yer tutacaktır ancak hâlâ müzakere edilmeyen ve kesinleşmeyen pek çok konu mevcuttur. Bu sebeple Ağustos 2018'de varılan uzlaşma değerli bir iş birliği olarak nitelendirilse de "Asrın Anlaşması" gibi bir söylemin kullanılabilmesi şu an için pek mümkün değildir.

Ocak 2018'de Kazakistan ile ABD arasında Aktau ve Kurik limanlarının askerî faaliyetler dışında,

tamamen insani yardım amaçlı kullanımına yönelik prensip anlaşmasına varılması, Washington'un bölgeye verdiği önemi göstermesi açısından dikkat çekicidir. 12 Ağustos 2018'de Hazar Beşlisi'nin bir uzlaşuya varmasında bu prensip anlaşmasının önemli etkisi olmuştur. ABD'nin bölgedeki bu hamlesiyle Rusya ve İran'ın bölgeye yönelik yabancı askerî bir girişim endişesinin artması, yıllarca öne sürdükleri anlaşmazlık konularının bir kısmından geri adım atmalarına yol açmıştır. Nitekim sağlanan uzlaşının sonrası Kazakistan Dışişleri Bakanlığı, ABD'nin Hazar kıyısında askerî bir üs kurmasının mümkün olmadığını belirtmiştir. Buna rağmen ABD'li enerji şirketlerinin Azerbaycan ve Kazakistan'daki varlığı, bu genç cumhuriyetlere Tahran ve Moskova karşısında alan açmaktadır.

Hasılı Rusya ve İran, verdikleri belirli tavizlerle Hazar'daki olası yabancı bir askerî faaliyetin önüne geçmeye çalışarak, bölgeye jeopolitik ve güvenlik odaklı yaklaşıtlarını göstermişlerdir. Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan ise anlaşma ile ciddi ekonomik kazançlar elde etmeyi planlamıştır. Nitekim anlaşmanın ardından bu amaca yönelik projeler için çalışmalara başlanmıştır.

Anlaşmanın üzerinden geçen iki yılda Azerbaycan, Kazakistan, Rusya ve Türkmenistan kendi parlamentolarında mutabakatı onaylamış olsalar da İran'ın Aktau Anlaşması'nı onaylamasının uzun süreceği düşünülmektedir. Zira Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani'nin Hazar konusunda taviz verdiğini ve Hazar'daki ülke çıkarlarına aykırı hareket ettiğini düşünen pek çok milletvekili olduğu bilinmektedir. Kazakistan ve Türkmenistan'ın Hazar'da doğal gaz ve

petrol boru hatları inşa edecek olmaları, bu ülkelerin İran'a olan bağımlılıklarını azaltacağı için Tahran bu konudan rahatsızlık duymaktadır. Nitekim *İran Ulusal Doğalgaz Şirketi*, Hazar'daki iş birliğinden en fazla yararlanacak ülkeleri Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan olarak işaret etmiş ve İran'ın itiraz sebeplerini ortaya koymuştur.

Ortadoğu'daki bütün kriz ve çatışmaların aktörlerinden biri olan ve hem bölge hem de bölge insanı için istikrarsızlık yaratarak rejimini devam ettirmeye çalışan Tahran yönetimi, Hazar'da da benzer bir yaklaşım sergilemektedir. Özetle İran, Hazar'da en az kıyıya sahip olmasına rağmen diğer kıyıdaş ülkelerin ekonomik olarak gelişmesini engellemek adına bölgesel istikrarsızlık yaratacak her adımı atmaktadır.

İran'ın aksine dönemin Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev Şubat 2019'da Hazar Denizi'nin hukuki statüsüyle ilgili anlaşmanın onaylanmasını öngören yasağı imzalamıştır. Nazarbayev anlaşmanın egemenliğe, toprak bütünlüğüne, bağımsızlığa, eşitliği saygı, güç ve tehditlerin kullanılmaması gibi prensipleri içerdiğini vurgulamıştır. Kazakistan, Hazar'daki uzlaşma ortamından yararlanarak ekonomisini geliştirmeyi amaçlamaktadır.

Bu düşünceler eşliğinde Azerbaycan Başbakanı Ali Esedov ile Kazakistan Başbakanı Askar Mamin arasında imzalanan bir anlaşmayla Kazakistan'ın Aktau Limanı'nda yeni bir fiber optik kablo hattının inşası başlatılmıştır. Azerbaycan'ın *AzerTelecom* şirketi ile Kazakistan'ın *TransTelecom* ve *KazTransCom* şirketleri bu projede öncü olmuştur. 400 kilometre

uzunluğundaki hattın inşasının 2021 yılında tamamlanması planlanmaktadır. Bu hat sayesinde bölgedeki iletişim olanakları daha da iyileşecektir.

Kıyıdaş ülkeler arasında iş birliğini artırmak amacıyla 12 Ağustos 2019'da Türkmenistan'ın Avaza bölgesinde Hazar Ekonomi Forumu düzenlenmiştir. Bu önemli toplantıya Türkiye de temsilci göndererek bölgedeki gelişmelere verdiği önemi göstermiştir. Şüphesiz bu anlaşmanın hayata geçirilmesinden sonra bölge ülkeleriyle ikili ve çoklu ilişkiler geliştirerek süreci yönlendirebilmesi durumunda Türkiye, orta ve uzun vadede ciddi kazançlar elde edebilir. Zira bölge hem enerji hem de ulaşım konularında pek çok yeni imkânı barındırmaktadır. Türkiye'den başlayarak demir ve kara yolu bağlantılarıyla sırasıyla Gürcistan, Azerbaycan ve Hazar Denizi'ne, buradan da Türkmenistan/Özbekistan/Kırgızistan veya Kazakistan güzergâhını kullanarak Çin'e ulaşan Hazar geçişli Orta Koridor (Doğu-Batı) hattı bu anlamda oldukça önemli bir ulaşım güzergâhıdır. Tarihî İpek Yolu'nu canlandıran projede Bakü, Aktau ve Türkmenbaşı limanları Hazar geçişinde taşımacılık için kullanılmaktadır.

Yıllık 600 milyar dolardan fazla olan Avrupa-Çin ticaret trafiğinin %96'sı deniz yoluyla ancak %4'ü Kuzey Koridoru olarak isimlendirilen Trans-Sibirya demir yolu hattı üzerinden yapılmaktadır. Orta Koridor ile Avrupa-Asya arasındaki ticaret yolu, Kuzey Koridoru'na oranla daha hızlı (2.000 km daha kısa) ve daha ekonomiktir. Deniz yoluna kıyasla da ulaşım süresi bir hayli (15 gün) kısalmaktadır. Bu rotanın aktif şekilde kullanılmasıyla birlikte hem Orta Asya ülkeleri hem de Türkiye ciddi ekonomik fırsatlar elde

edecektir. Nitekim Türkiye başta olmak üzere tüm taraflar bu konuda önemli projeler geliştirmektedir.

Hazar Denizi'nde boru hatlarının inşasını düzenleyen 14. madde ise sözleşmenin en önemli özelliklerinden biridir. Önceki yıllarda boru hattı inşası için tüm tarafların onayı gerekirken bu madde ile sadece boru hattının geçeceği deniz tabanına sahip devletlerin rızasının alınması yeterlidir anlayışı getirilmiştir. Böylece örneğin Trans-Hazar projesi için Türkmenistan ve Azerbaycan arasındaki bir anlaşma yeterli hâle gelmiş ve projenin önü açılmıştır. Ancak gerçekleştirilen projelerde Hazar'ın çevresinin korunmasına dair tüm taraflara sorumluluk yükleyen protokolle beş devlete de örtülü olarak herhangi bir projeye itiraz etme ve veto hakkı tanınmaktadır. Bu sebeple yeni projelerin önü açılmış olmakla birlikte uygulamada ciddi zorluklarla karşılaşılma ihtimali de söz konusudur.

Bu noktada Rusya, anlaşmanın Trans-Hazar Doğalgaz Boru Hattı Projesi'nin gerçekleşmesine imkân verdiğini görmüş ve bu konuda bazı adımlar atmıştır. Bu çerçevede 2019 yılı ile birlikte daha fazla Türkmen gazını daha iyi fiyata almaya başlayan Moskova, Aşkabat yönetimini bu projeden vazgeçirmeye çalışmaktadır. Ancak dünyanın dördüncü büyük doğal gaz rezervine sahip olan Türkmenistan'ın Rusya'nın alabileceğinden çok daha fazla doğal gazı bulunmaktadır.

Her şeye rağmen Türkmenistan, Azerbaycan, Türkiye ve AB ülkeleri için önemli kazanımlar getirebilecek bu projenin önü, Hazar uzlaşısı ile açılmıştır. Nitekim Kazakistan da uzun yıllardır kendi

kıyısındaki Tengiz ve yeni keşfedilen Kaşhagan petrol sahalarını Bakü-Tiflis-Ceyhan hattına bağlamayı planlamaktadır. Sağlanan uzlaşının ardından bu projenin gerçekleştirilmesi daha olası bir hâle gelmiştir. Bu sebeple yakın dönemde Nur Sultan yönetiminden bu yönde bir hamle görmek şaşırtıcı olmayacaktır.

Sonuç olarak varılan uzlaşi bölgedeki iş birliği, ekonomik projelerin hayata geçirilmesi, çevrenin korunması gibi konularda oldukça önemli bir işlev görecektir. Özellikle Türkmen ve Kazak enerji kaynaklarının da Hazar üzerinden Azerbaycan ve Türkiye'ye aktarılması adına olumlu bir süreç yaşanmaktadır. Ancak hâlâ müzakere edilmeyen ve kesinleşmeyen pek çok sorun söz konusudur. Bu sebeple Ağustos 2018'de varılan Hazar uzlaşısı değerli bir iş birliği olarak nitelendirilebilir fakat bölgedeki bütün problemleri çözen bir anlaşma değildir.

Sonuç

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte başlayan ve uzun yıllar devam eden Hazar'ın hukuki statüsü tartışmaları, Ağustos 2018'de taraf devletler arasında imzalanan anlaşma ile belirli bir uzlaşıya bağlanmıştır. Ancak anlaşmanın üzerinden iki yıl geçmiş olsa da Hazar'daki tartışmaların uzun süre daha devam edeceği anlaşılmaktadır.

Hazar'ın dominant güçleri olarak tanımlayabileceğimiz Rusya ve İran'ın bölgeye daha çok güvenlik odaklı baktıkları; Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın ise ekonomiyi daha fazla ön plana aldıkları söylenebilir. Nitekim

anlaşma sürecinde Tahran ve Moskova genellikle “Hazar’da yabancı askerî bir gücün yer alamayacağı” maddesi üzerinde dururken, üç Türk cumhuriyeti ise “daha önce beş kıyı devletinin de rızasını içermesi beklenen boru hattı projelerinin, ikili anlaşmalarla uygulanabilir hâle gelmesi” için ısrarcı olmuşlardır.

Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan’ın ekonomi odaklı bu bakış açısının doğrudan kendi güvenlik ve egemenlikleriyle de ilgili olduğu belirtilmelidir. Sovyetler Birliği’nin dağılmasından itibaren Rusya ve İran’ın Hazar’ın ortak paylaşımı fikrine karşı, üç genç cumhuriyet her devletin kendi kıta sahanlığında egemenlik hakkını kullanması tezini savunmuştur. Ayrıca uluslararası enerji şirketleriyle yapılan anlaşmalarla elde edilen ekonomik gelir ve diplomatik kazanç da Moskova ve Tahran’ın bu ülkelerdeki nüfuzlarını kırmaktadır. Yine uluslararası enerji projeleri ile dünya sistemine entegre olmayı başaran bir devletin, ileride çıkabilecek bir kriz yahut çatışma durumunda daha fazla destek bulabileceğinden de bahsedebiliriz.

Enerji kaynakları bakımından oldukça zengin olan Rusya ve İran, Hazar’a daha çok güvenlik odaklı yaklaşmakta ve Hazar’a kıyıdaş olmayan bir başka gücün bölgede bulunma ihtimalinden büyük rahatsızlık duymaktadırlar.

Uluslararası alanda etkisini giderek artıran Çin de Hazar’daki denkleme müdahil olmaya başlamıştır. Önemli bir enerji tüketicisi olan Çin, zaten Türkmenistan ve Kazakistan’dan petrol ve doğal gaz alırken, 2020 Temmuz’unda İran’la yaptığı anlaşmayla Hazar bölgesindeki etkinliğini daha

da arttıracaklarını göstermiştir. Çin-İran anlaşması daha çok Pekin'in Amerikan yaptırımlarına karşılık bir meydan okuma olarak gözüktü de Çin'in Hazar'daki nüfuzunu artırması, Moskova'yı da rahatsız etmektedir. Hazar'ın kıyıdaş ülkeleriyle gerçekleştirdiği enerji anlaşmaları ve Bir Kuşak Bir Yol projesi çerçevesinde bu ülkelere yapacağı yatırımlar önümüzdeki süreçte Pekin'in Hazar'daki görünürlüğü daha da artacaktır.

Türkiye ise nasıl ki Karadeniz, Ege ve Akdeniz üzerindeki egemenlik hakları için mücadele ediyorsa, Hazar'daki mücadelenin de dışında durmamaktadır. Özellikle derin sosyolojik bağlara sahip olduğu Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın bölgedeki kazanımları, Ankara için de kazan-kazan stratejisini beraberinde getirecektir. Kaldı ki Hazar, güvenlik açısından da oldukça önemli bir bölgedir. Bölgede yaşanabilecek ufak bir stratejik değişim, Türkiye'nin Kafkasya yahut Orta Asya'ya ulaşımını zorlaştıracak bir etki yaratabilir.

Bu minvalde Türkiye'nin jeopolitik bir rekabet hâlinde olduğu Rusya ve İran gibi ülkelere enerji konusunda bağımlı olması, bir kriz durumunda ciddi sıkıntılar yaratabileceği için Ankara, kaynaklarını çeşitlendirmeye çalışmaktadır. Bu konuda Hazar'ın kıyıdaş devletleri Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan oldukça önemli alternatiflerdir. Nitekim Türkiye açısından 2020'nin ilk dört ayında Azerbaycan gazının ithalattaki payı ilk kez Rusya'yı geçmiştir. Zaten 2016 yılından itibaren Rusya'nın payı sürekli düşerken, Azerbaycan'ın payı artmıştır. Ayrıca SOCAR başta olmak üzere Azerbaycan şirketlerinin Türkiye'ye yatırımlarının 20 milyar dolara yaklaşması

da iki ülke ilişkilerinin oldukça stratejik bir noktaya geldiğini göstermektedir.

Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin ekonomik, siyasi ve diplomatik olarak oldukça üst bir seviyeye yükselmesi, yakın dönemde Hazar ve Kafkasya'da yeni meydan okumalara yol açabilir. Özellikle Azerbaycan'ın Türkiye ve Avrupa doğal gaz piyasasında her geçen yıl daha fazla pay edinmesinden rahatsız olan Rusya ve İran'ın, bölgede Ermenistan üzerinden yeni çatışmaları başlatma potansiyeline sahip oldukları söylenebilir. Nitekim 13 Temmuz'da Ermeni ordusunun Azerbaycan'ın Tovuz şehrine saldırmasıyla iki ülke arasında yaşanan çatışmalar da bu minvalde değerlendirilebilir.

Bu çatışmadaki tek amacın Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini hedef almak olmadığı, Güney Kafkasya'da istikrarsızlık yaratarak bazı oldubittilere zemin hazırlamak olduğu da kesindir. Hazar uzlaşısı ile birlikte tekrar gündeme gelen Trans-Hazar projesi, ancak önemli bir finansal yatırım ile gerçekleştirilebilir. İstikrarsız bir ortamda çok uluslu şirketlerin yatırım yapmaktan çekinecek olması, önümüzdeki süreçte Güney Kafkasya'da bu tarz çatışmaların daha fazla gündeme gelmesine yol açabilir. Buna rağmen eğer AB ülkeleri Rusya'ya karşı enerji bağımlılıklarını azaltma konusunda kararlı bir tutum sergilerse, Güney Kafkasya'daki istikrarsızlığın vekili Ermenistan bu tarz girişimlerde bulunmaktan çekinecektir.

Son yıllarda Kazakistan'da da gündeme gelmeye başlayan Kazak petrolünün Bakü-Tiflis-Ceyhan hattına bağlanması düşüncesi bu açıdan dikkat

çekicidir. Bölgeye yönelik ciddi finansal yatırımlar, bu türden projelerin hayata geçirilmesine imkân sağlayabilir. Ancak Rusya'nın böyle bir girişimin kendi çıkarlarına zarar vereceğini düşünmesi, oluşturulan konsorsiyumun kararlı bir tavır içinde hareket etmesini gerektirecektir.

AB açısından Hazar uzlaşısı ile birlikte Trans-Hazar projesi ve Kazak petrollerinin Bakü-Tiflis-Ceyhan üzerinden aktarımı gibi önemli projeler tekrar gündeme gelmiştir. Buna rağmen Almanya ve Fransa gibi AB'nin lokomotif güçleri olan devletler, Moskova'ya karşı 1990'lı yılların refleksleri ile hareket etmemektedirler. Bu ülkelerin enerji konusunda Rusya'ya olan bağımlılıkları zaman zaman hem kendi iç kamuoylarında hem de küresel düzlemde eleştirilse de kıta Avrupası'nın güçlü devletleri Kuzey Akım-2 başta olmak üzere Moskova ile yeni enerji anlaşmalarına girişmektedirler. Hasılı AB'nin tutarsız ve güvenilmez dış politikası ile Hazar'da statüko değiştirecek bir girişimin başlaması oldukça zor görünmektedir.

Bu minvalde ABD'nin tavrı Hazar'daki dengeler açısından AB'ye göre çok daha belirleyici olacaktır. ABD de Moskova'ya karşı Soğuk Savaş refleksleriyle hareket etmemektedir. Bunun en temel sebebi ekonomik, teknolojik ve askerî olarak iki ülkenin rakip durumda olmamasıdır. Buna rağmen AB'nin Rusya'ya olan enerji bağımlılığı ve Rusya'nın Asya'daki enerji kontrolü Washington'u rahatsız etmektedir. Ayrıca ABD'nin küresel bir mücadele içerisine girdiği Çin'in Hazar Havzası'ndaki etkinliğini artırması da Washington açısından endişe vericidir.

Bu bağlamda 2019-2025 ABD'nin Orta Asya Stratejisi: Egemenliği ve Ekonomik Refahı Geliştirmek başlıklı rapor da ABD'nin Orta Asya ve Hazar'da daha etkin bir rol oynamak istediğini göstermektedir. Rapor daha çok Orta Asya ülkeleriyle ilişkilere dair bir içeriğe sahip olsa da Hazar ve kaynaklarına yönelik ciddi atıflar barındırmaktadır. ABD açısından Hazar uzlaşısının ardından 1990'lı yıllarda da yoğun destek verdiği Trans-Hazar ve son yıllarda daha fazla yakınlaştığı Kazakistan petrollerinin Bakü-Tiflis-Ceyhan üzerinden aktarımı, önemli hedefler olarak belirlenmiştir. ABD ve şirketlerinin kararlı bir tavır sergilemesi hâlinde yoğun finansal destekle bu projelerin hayata geçirilmesi daha olası hâle gelebilir.

Enerjinin giderek daha fazla önem kazandığı küresel ortamda, Hazar'ın kaynakları her geçen gün daha da değerlendirilmektedir. Özellikle 2000'li yılların ortalarından itibaren dış politikada müdahaleci bir politika izleyen Rusya'nın uluslararası hukuk nezdinde kabul edilemez olan girişimleri, enerji konusunda Moskova'ya bağımlı olan ülkeleri endişelendirmektedir. Bu nedenle Rusya'ya alternatif olarak Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan gibi ülkeler çok daha fazla ön plana çıkmaktadır. Hasılı, küresel gelişmelere de bağlı olarak önümüzdeki dönem Hazar'ın çok daha sık gündeme geleceği ve yeni projeler için ciddi mücadelelerin verileceği bir süreç yaşanabilir.

Sonnotlar

- ¹ Mustafa Gökçe, "Tarihsel Perspektiften Rusya'nın Hazar Denizi'ne Olan İlgisi ve Bölge Politikaları", (Ed. Sezgin Kaya), *Rusya'nın Doğu Politikası* içinde (281-309), Bursa: Ekin Yayıncılık, 2013, s. 281.
- ² Cavid Abdullayev, "Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Hazar'ın Statüsü ve Doğal Kaynaklarının İşletilmesi Sorunu", *A.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 47, Sayı 1-4, 1998, s. 256.
- ³ Muazzez Harunoğulları, "Jeopolitik Rekabet Alanı: Hazar Havzası ve Türkiye", *TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu*, Ekim 2016, s. 402.
- ⁴ Muazzez Harunoğulları, "Hazar Havzasındaki Jeoekonomik Mücadele ve Devletlerin Bölge Politikaları", *International Journal of Eurasia Social Sciences*, Aralık 2016, s. 136-137.
- ⁵ Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik*, İstanbul: Küre Yayınları, 2011, s. 182.
- ⁶ Zbigniew Brzezinski, *Büyük Satranç Tahtası: Amerika'nın Küresel Üstünlüğü ve Bunun Jeopolitik Gereklilikleri*, (Çev. Yelda Türedi), İstanbul: İnkılap Yayınları, 2005, s. 195-196.
- ⁷ Brzezinski, s. 199-202.
- ⁸ Mert Bilgin, "Orta Asya ve Kafkasya'da Enerji Stratejileri: Rekabet, İşbirliği ve Bölgesel Sorunlar", (Der. Tayyar Arı), *Orta Asya ve Kafkasya: Rekabetten İşbirliğine*, Bursa: MKM Yayıncılık, 2010, s. 161.
- ⁹ Brzezinski, s. 204.
- ¹⁰ AB'nin lokomotif gücü ve en önemli sanayisi Almanya, doğal gaz ihtiyacının neredeyse yarısını Rusya'dan karşılamaktadır. Bu bağımlılık Rusya'nın küresel politikalarda gerçekleştirdiği hukuksuz uygulamalara Berlin'in sessiz kalmasına yol açmaktadır. Almanya 2014 öncesi Ukrayna ile çok yoğun bir ilişki içerisinde olmasına rağmen Rusya'nın Kırım'ı işgali sürecinde ve sonrasında bu duruma yeterli tepkiyi gösterememiştir. Dahası Ukrayna ve ABD'nin itirazlarına rağmen Berlin, Rusya ile yeni bir doğal gaz boru hattı projesi (Kuzey Akım-2) gerçekleştirmektedir. Buna karşın enerji ihtiyacının sadece %13'ünü Rusya'dan temin eden İngiltere, Rus politikalarına karşı Avrupa'daki en güçlü ses olabilmektedir.
- ¹¹ Tim Marshall, *Coğrafya Mahkumları: Dünyanın Kaderini Değiştiren On Harita*, İstanbul: Epsilon, 2017, s. 40.

- ¹² Geoffrey Hosking, *Rusya ve Ruslar: Erken Dönemden 21. Yüzyıla*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, s. 326-327.
- ¹³ Shamkal Abilov, "Hazar'ın Hukuki Statüsü", *Hazar Raporu*, Elma Basım, 2013, s. 48.
- ¹⁴ Ira M. Lapidus, *İslam Toplulukları Tarihi Cilt 1: Hazreti Muhammed'den 19. Yüzyıla*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s. 465.
- ¹⁵ Elvin Valiyev ve Doğan Yörük, *Güney Kafkasya'da Osmanlı Hakimiyeti (1723-1735)*, SUTAD, 2016, s. 20-21.
- ¹⁶ T.G. Madgwick, *Memories of Mining in Russia (1903-1910)*, *Revolutionary Russia*, Cilt 1, No. 2, 2008, s. 160-161.
- ¹⁷ Abilov, "Hazar'ın Hukuki Statüsü", s. 48.
- ¹⁸ Hamid Ziyaev, *Türkistan'da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007, s. 260.
- ¹⁹ Gökçe, "Tarihsel Perspektiften Rusya'nın...", s. 285.
- ²⁰ Nasib Nassibli, "Azerbaijan's Geopolitics and Oil Pipeline Issue", *Journal of International Affairs*, Cilt 4, Numara 4, 2000, s. 2-3.
- ²¹ Abilov, "Hazar'ın Hukuki Statüsü", s. 50.
- ²² Merhdad Haghighy, "Russia's Regional Role: Conflict or Cooperation: The Coming of Conflict to the Caspian Sea", *Problems of Post-Communism*, Cilt 50, No. 3, 2003, s. 33.
- ²³ Haghighy, "Russia's Regional Role...", s. 34.
- ²⁴ Aleksandr Dugin, *Rus Jeopolitiği: Avrasyacı Yaklaşım*, İstanbul: Küre Yayınları, 2015, s. 365.
- ²⁵ Abilov, "Hazar'ın Hukuki Statüsü", s. 47.
- ²⁶ Abdullayev, "Uluslararası Hukuk Çerçevesinde...", s. 272.
- ²⁷ Bu düşüncede özellikle Azerbaycan önemli bir rol oynamaktadır. Ermenistan'ın Azerbaycan toprağı Dağlık Karabağ ve 7 rayonu işgal etmesi ile Bakü-Erivan arasında yaşanan çatışmada İran, Azerbaycan'ı değil Ermenistan'ı desteklemektedir. Bu noktada İran'ın sınırları içerisindeki milyonlarca Azerbaycan Türkü'nün varlığı, bu tür politikaların temel gerekçesi olarak görülmektedir. Bu sebeple istikrarsız bir Azerbaycan, İran'ın daha fazla işine gelmektedir.
- ²⁸ Abdullayev, "Uluslararası Hukuk Çerçevesinde...", s. 277-278.
- ²⁹ Sergei Vinogradov ve Patricia Wouters, "The Caspian Sea: Current Legal Problems", Max Planck Enstitüsü, 1995, s. 605.
- ³⁰ Gia Mosashvili, *Caspian Diplomacy: Political Interest and Special Legal Status*, Tbilisi University, 2019, s. 7.
- ³¹ Vinogradov ve Wouters, "The Caspian Sea...", s. 620.

- ³² Barbara Janusz, "The Caspian Sea Legal Status and Regime Problems", Chatham House, Ağustos 2005, s. 5.
- ³³ Gökçe, "Tarihsel Perspektiften Rusya'nın...", s. 292-293.
- ³⁴ Haghayeghi, "Russia's Regional Role...", s. 35.
- ³⁵ Murat Gül, "Russia and Azerbaijan: Relations After 1989", *Alternatives: Turkish Journal of International Relations*, Cilt 7, No. 2, 2008, s. 51.
- ³⁶ Gennady Chufrin, "The Caspian Sea Region: Towards an Unstable Future", *The Security of Caspian Region*, (Ed. Gennady Chufrin), Sipri, 2001, s. 326.
- ³⁷ Chufrin, "The Caspian Sea...", s. 329.
- ³⁸ Hanna Zimnitskaya ve James von Geldern, "Is the Caspian Sea a sea; and why does it matter?", *Journal of Eurasian Studies*, 2011, s. 7.
- ³⁹ Gökçe, "Tarihsel Perspektiften Rusya'nın...", s. 302.
- ⁴⁰ Zimnitskaya ve von Geldern, "Is the Caspian...", s. 8.
- ⁴¹ Anar M. Valiyev, "Azerbaijan-Iran Relations: Quo Vadis, Baku?", *PONARS Eurasia*, 2012, s. 2.
- ⁴² Andrei G. Nedvetsky, *Turkmenistan, Central Asia and the Caucasus after the Soviet Union*, (Ed. Mohiaddin Mesbahi), University Press of Florida, 1994, s. 200.
- ⁴³ Temirtay Toktassynov, "Caspian Sea Convention: The Reasons behind Iran's Landmark Agreement", *Journal of International Politics*, Cilt 1, Sayı 1, 2019, s. 3.
- ⁴⁴ Toktassynov, "Caspian Sea Convention...", s. 5.
- ⁴⁵ Volkan Ş. Ediger ve Duygu Durmaz, "The New Geopolitical Game in the Caspian Region: Azerbaijan-Turkey Energy Relations", *TPQ*, 2016, s. 134-135.
- ⁴⁶ Vinogradov ve Wouters, "The Caspian Sea...", s. 605.
- ⁴⁷ Ediger ve Durmaz, "The New Geopolitical Game...", s. 144.
- ⁴⁸ Nedvetsky, s. 202.
- ⁴⁹ Burak Çalışkan, "Türkmenistan'ın Doğalgaz Çıkmazı", İNSAMER, 2017.
- ⁵⁰ Elnur İsmayilov ve Türkan Budak, "Bağımsızlık Sonrası Türkmenistan'ın Enerji Politikası", *Bilgi Strateji*, Cilt 6, Sayı 11, 2014, s. 39-40.ter.
- ⁵¹ Gregory Gleason, "The Central Asian States: Discovering Independence", *Westview Press*, 1997, s. 141.
- ⁵² Çalışkan, "Türkmenistan'ın Doğalgaz Çıkmazı", İNSAMER, 2017.

- ⁵³ İsmayilov ve Budak, "Bağımsızlık Sonrası...", s. 33.
- ⁵⁴ İlgar Gurbanov, "Turkmenistan's Gas Exports Hampered by Geopolitical Realities", *Eurasia Daily Monitor*, Cilt 16, 2019.
- ⁵⁵ T.C. Dışişleri Bakanlığı, "Türkiye'nin Çok Taraflı Ulaştırma Politikası", http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-cok-taraflı-ulastirma-politikasi.tr.mfa
- ⁵⁶ Milan L. Hauner, "The Disintegration of the Soviet Eurasian Empire", *Central Asia and the Caucasus after the Soviet Union*, (Ed. Mohiaddin Mesbahi), University Press of Florida, 1994, s. 216.
- ⁵⁷ Gleason, s. 145.
- ⁵⁸ Yerkinay Ongarova, "Kazakistan'ın Çok Yönlü Enerji Politikası ve Hazar Denizi", ASOBİD, Cilt 2, Sayı 3, 2018, s. 16.
- ⁵⁹ Cavid Abdullayev, "Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Hazar'ın Statüsü ve Doğal Kaynaklarının İşletilmesi Sorunu", *A.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 47, Sayı 1-4, 1998, s. 279.
- ⁶⁰ Luca Ansechi, "Caspian Energy in the Aftermath of the 2018 Convention: The View from Kazakhstan and Turkmenistan", RAD, No. 235, 2019, s. 7.
- ⁶¹ Pavel Zastera, "The Great Game on the Caspian, Area of Interest and Conflict", AMO Research, 2006, s. 9.
- ⁶² Bülent Aras, *Avrupa Birliği ve Hazar Bölgesi: Jeopolitik Araştırma Raporu*, TASAM, 2005, s. 7-8.
- ⁶³ Aras, s. 9.
- ⁶⁴ Murat Erdoğan, *Avrupa Birliği'nin Orta Asya Politikaları*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2011, s. 60.
- ⁶⁵ Zastera, "The Great Game...", s. 10.
- ⁶⁶ Ulviye Aydın ve Dina Azhgaliyeva, "Assessing Energy Security in the Caspian Region: The Geopolitical Implications for European Energy Strategy", ADBI, 2019, s. 8.
- ⁶⁷ Olivier Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, İstanbul: Metis Yayınları, 2000, s. 252.
- ⁶⁸ William Hale, *Türk Dış Politikası 1774-2000*, İstanbul: Mozaik Yayınları, 2003, s. 232.
- ⁶⁹ Burak Çalışkan, "ABD'nin Yeni Orta Asya Stratejisinin İpuçları", İNSAMER, Mart 2020.

- ⁷⁰ Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs, "Turkey's Energy Strategy: Deputy Directorate General for Energy, Water and Environment", Ocak 2009, s. 3.
- ⁷¹ Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs, "Turkey's Energy Strategy..." s. 5.
- ⁷² Mert Bilgin, "Energy and Turkey's Foreign Policy: State Strategy, Regional Cooperation and Private Sector Involvement", TPQ, Cilt 9, Sayı 2, 2010, s. 83-84.
- ⁷³ Bilgin, "Energy and Turkey's...", s. 88.
- ⁷⁴ William Hale, *Türk Dış Politikası 1774-2000*, İstanbul: Mozaik Yayınları, 2003, s. 253.
- ⁷⁵ Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı, TANAP, <https://www.tanap.com/tanap-projesi/tanap-nedir/>
- ⁷⁶ T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, "Doğal Gaz Boru Hatları ve Projeleri", <https://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Doğal-Gaz-Boru-Hatlari-ve-Projeleri>
- ⁷⁷ Nargiz Mammadli, "North-South Transportation Corridor Could Be A Boon For Azerbaijan & India", *Caspian News*, 2019.
- ⁷⁸ T.C. Dışişleri Bakanlığı, "Turkey's Multilateral Transportation Policy", http://www.mfa.gov.tr/turkey_s-multilateral-transportation-policy.en.mfa
- ⁷⁹ Sevinç Aliyeva, "Caspian Sea Status. The Long-awaited Convention", *EaP*, 2018, s. 19.
- ⁸⁰ Mateusz Kubiak, "Caspian Summit: Consequences for the Region", Warsaw Institute, 2018, s. 5.
- ⁸¹ Aliia Raimbekova, "5 Ülke Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü Konusunda Anlaştı", *Anadolu Ajansı*, 12.08.2018.
- ⁸² "Caspian Sea: Five Countries Sign Deal to End Dispute", BBC News, 12.08.2018.
- ⁸³ President of Russia, "Convention on the Legal Status of the Caspian Sea", 12.08.2018, <http://en.kremlin.ru/supplement/5328>
- ⁸⁴ Raimbekova, "5 Ülke Hazar Denizi'nin..."
- ⁸⁵ İlyas Kemaloğlu, "Asrın Anlaşması: Hazar Anayasası", *Anadolu Ajansı*, 15.08.2018.
- ⁸⁶ Phoebe Greenwood, "Landmark Caspian Sea Deal Signed by Five Coastal Nations", *The Guardian*, 12.08.2018.
- ⁸⁷ Nurlan Aliyev, "U.S.-Kazakhstan Transit Agreement Faces Challenges From Russia", CACI, Eylül 2018.

- ⁸⁸ Alex Vatanka, "The Caspian and Iran's Foreign Policy Problems", MEI, Nisan 2019.
- ⁸⁹ Aliia Raimbekova, "Kazakistan Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsüyle İlgili Anlaşmayı Onayladı", *Anadolu Ajansı*, Şubat 2019.
- ⁹⁰ "Türk Konseyi: Trans-Hazar Fiber Optik Hattı Önemli Bir Gelişme", *QHA*, Kasım 2019.
- ⁹¹ Apostolos Staikos ve Gizem Sun, "Hazar'a kıyısı olan ülkeler, Türkmenistan'da düzenlenen Birinci Hazar Ekonomik Forumu'nda buluştu", *EuroNews*, Ağustos 2019.
- ⁹² T.C. Dışişleri Bakanlığı, "Türkiye'nin Çok Taraflı..."
- ⁹³ T.C. Dışişleri Bakanlığı, "Türkiye'nin Çok Taraflı..."
- ⁹⁴ Ortak bir AB dış politikasının oluşturulamaması, silahlı kuvvetlerinin olmaması AB'nin son yıllarda küresel sistemde söz sahibi olma rolünü de giderek azaltmıştır. Tutarsız bir dış politikasının yanında kuruluş amacından oldukça uzak bir anlayışa varan AB, özellikle Ukrayna krizinde "güvenilmez" bir yapı olduğunu da göstermiştir. Bu noktada 2014 öncesi Batılılaşma çizgisinde Kiev'e yoğun destek veren ve pek çok girişimde bulunan Fransa ve Almanya, Rusya'nın Kırım'ı işgali sonrası etkisiz ve tutarsız bir politika izlemiştir. Kırım'ı işgal eden, Doğu Ukrayna'yı şiddetle sürükleyen Rusya'ya karşı görünürde yaptırım uygulayan bu iki devlet, Moskova ile yeni enerji projeleri yürütmekten de geri durmamıştır. En ironik olanı ise Ukrayna-Rusya krizinin çözümü adına Fransa ve Almanya'nın masada olmasıdır. Özetle Kiev açısından baştan kaybettiği bir müzakere süreci yürütülmektedir.
- ⁹⁵ Rusya son yıllarda küresel kriz alanlarında gerçekleştirdiği askeri müdahalelerle yeniden dünya siyasetinde önemli bir aktör olarak görünmeye başlasa da derin ekonomik ve sosyal problemlere sahip bir devlettir.

Enerjinin giderek daha fazla önem kazandığı küresel ortamda, Hazar'ın kaynakları her geçen gün daha da değ erlenmekte. Özellikle 2000'li yılların ortalarından itibaren dış politika-kada müdahaleci bir politika izleyen Rusya'nın uluslararası hukuk nezdinde kabul edilemez olan girişimleri, Moskova'ya enerji konusunda bağımlı olan ö lkeleri endişelendirmekte. Dolayısıyla Rusya'ya alternatif olarak Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan gibi ö lkeler çok daha fazla ön plana çıkmakta. Hasılı, küresel gelişmelere de bağılı olarak önümüzdeki dönem Hazar'ın çok daha sık gündeme geleceğı ve yeni projeler için ciddi mücadelelerin yaşanacağı bir süreç olabilir.